

HÉT HÁRS

Evangélikus folyóirat teológiáról, kultúráról, közösségről
XVII. évfolyam 1-4. szám

2018. karácsony

SZERZŐINK

Bakács Tibor	újságíró, kritikus
Bojtár Endre (1940–2018)	irodalomtörténész, kritikus, műfordító
Donáth László	evangélikus lelkész
Kácsor Zsolt	újságíró, író
Koczor Tamás	evangélikus lelkész
Krasztev Péter	irodalomtörténész, szerkesztő, műfordító
Lengyel László	jogász, közgazdász, publicista
Mécs Anna	tudományos újságíró, író
Franz Rosenzweig (1886–1929)	vallásfilozófus, történész
Stark András (1948–2017)	pszichiáter
Surányi László	matematikus, filozófus, esztéta
Szilágyi Ákos	esztéta, költő
Paul Tillich (1886–1965)	evangélikus teológus
Tverdota György	irodalomtörténész

Donáth László

A Sátán mindenhatóságáról és azokról, akiknek még ez is javukra válik

Sok éve annak, hogy a békási tanházban hétről hétre összegyűltünk és együtt olvastuk Jób könyvét. Olvastuk és vitattuk, nem volt közöttünk senki, aki úgy viselkedett volna, mint Jób barátai, de olyan sem, aki ne ódzkodott volna attól, hogy szelíden rábólintson saját élete jóbí fordulataira. A könyv olvasását befejeztük, töprengő társaink közül néhányan meghaltak, mások elfáradtak, de akik megmaradtak, sem sejtették, hogy egy évtizeden belül mennyire konkrétá válik számunkra a kérdés újra: mi az Isten igazsága? Igazságos-e az Isten, ha ennyi szenvedést szabadít bűnösre és igazra, mint amennyit nekünk tünékeny életünk során meg kell tapasztalnunk? Amitől szenvedünk, az vajon személyes kín-e, vagy igazából individuálisan éljük meg annak a közösségnek kollektív nyomorúságát, amely se nem nép, se nem nemzet, sem semmifajta szervezett és lehatárolt e világi érdekszövetség, hanem azok gyülekezete, akik felekezeten kívül és belül „Istenhez hanyatló árnyék”-ként keresik országát és igazságát, tehát a valóságát.

Mi köze Istennek az ember szenvedéséhez? E kérdésre Martin Buber négy választ is ad.¹ Az első a kerettörténet sugallta költői megközelítés, amely szerint Isten mel-

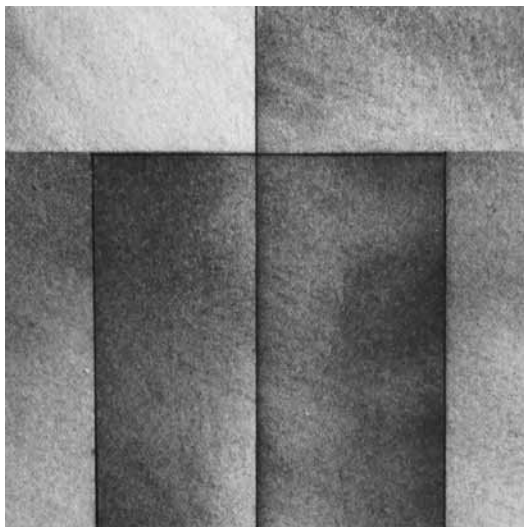
tatlanul kiszolgáltatja a feddhetetlent a földön barangoló mennyei államügyésznek, hogy az „fölbújtsa” a bűnre, ahogy Betsabé hamvas testét is igénybe vette, hogy Dávidot csalásra és gyilkosságra ingerelje. A Sátán, mint ama kertbéli kísértő, a veszejtésre szánt hazugságot állítássá formálja: „Nem ok nélkül féli Jób az Istent! Hiszen te oltalmazod őt, a házat és mindenét, amiye csak van! Keze munkáját megáldottad, és jószága elszaporodott a földön. De nyújtsd csak ki a kezed, és tedd rá arra, amiye van, majd káromol még téged!” (Jób 1,9–10) A prólógus szerzője halkán, de egyértelműen ki mondja: amikor Isten, bár sokszor megtapasztalta állhatatos hitét, feddhetetlenségét, hűségét és bizalmát, mégis megkísérti Jób, akkor eljárását kétségbe kell vonnunk. Luther megrendülten állapítja meg, Isten szórakozik az emberrel, s mint játékába beleunt gyermek, gonoszkodni kezd. Jób panasza, lázadása barátai hitvány magatartása miatt meg sem közelíti a prólógus sugallta megállapítást: Jób eleven és áldott kapcsolatban áll Istennel, aki tapasztalatai ellenére, „játékból” megkérdőjelezi Jób „érdek nélküli” tartását. Jóbna ezért és erre hátat kellett volna fordítania, s mint felesége tanácsolta, megátkozva azt, aki ezt művelte vele, kiüresített és semmivé tett életét letéve, immár inkább a halált, mint a gonosszá lett Istent kellene választania. Buber méltán állapítja meg: Istennel „szemben az ember valóban embernek bizonyul”.

Nem így a barátok. A három jámbor profotarizeus fundamentalista és dogmatikus szigorral veszik védelmükbe az Istent, nyilvánvalóvá téve: a nagy inkvizítorok kauzális gondolkodása időtlen, sem Istenhez, sem valláshoz nem kötődik. Sőt, lényege szerint isten- és emberellenes. Ebből származik az a másik értelmezés, amely szerint a szenvedés a bűn büntetése. Aki szenved, bűnt követett el, s ezt Istennek meg kell torolnia. Jób szenved – Jób bűnös. Jób ártat-

¹ Vö. Martin Buber: *A próféták hite*. Fordította: Bendl Júlia. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998. Jób történetével Buber a kötet *A szenvedők istene* című fejezetében foglalkozik.

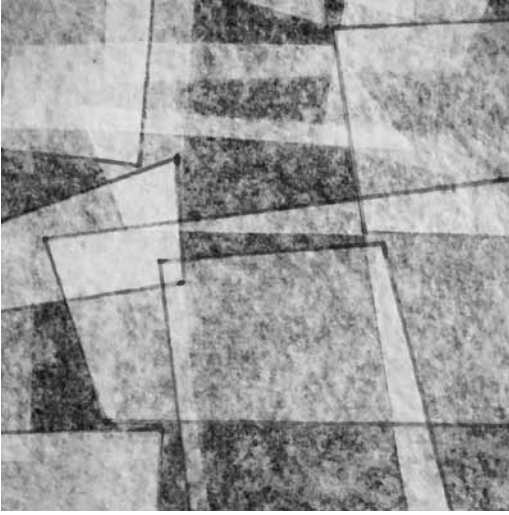
lan gyermekei meghaltak apjuk valóságos, bár ismeretlen bűnei miatt, és Jób mégis hűséges marad az őt eláruló és gonosz Istenhez. Barátai a sorsával támadják Jób hitét, miután hét napig szót sem szólnak hozzá, „orra alá dugják a bűn és a büntetés számláját. Istene helyett, akire hiába vár, aki nemcsak megverte, hanem el is határolódott tőle”. (Buber) Ezek a hamis vigasztalók nem Jób, hanem a vallás barátai. A szent bölcsesség prókátorai, akik a maguk értelméhez szabták Istent, akit Jób sehol sem lát. Nem hozzá kötötte életét, szerinte nem is létezik máshol, mint barátai vallásában, és ez ellen tiltakozik: barátai bálványa nem kell neki. Az Elrejtőzködőt akarja, aki van. Aki akkor is van, ha ő, Jób nem kell neki. S mert van, bűn, ha barátai hamisan képviselik és védik őt. Nem őmiatta, hanem Isten miatt. Nem ellene vétenek csupán, Jób élete s romlása ürügy barátai hangos és engesztelhetetlen istentelenségéhez.

Ahogy ő szól Istenről, az az igazság. Így véli Jób, aki legyőzve undorkodását barátaitól, akkor is tiltakozik embertelen vallássságuk, tekintélytiszteltük és gyűlöletük ellen, ha egyedül marad, ha barátaihoz hasonlóvá válva mindenki kussol a korszellem és a hatalom fölénye miatt, s feledtethetőnek véli gyávaságát. Ez a könyv harmadik, jóbi értelmezési lehetősége. Vajon Istennek nevezhető még az, aki elrejtí arcát Jób elől és a világ megannyi kínja, hamissága és árulása elől? Nem költői kérdés ez, hiszen zsidók és keresztények és a muszlimok is a kinyilatkoztatás Istenét vallják. Őt, aki először és mindenki számára a teremtésben tette nyilvánvalóvá, hogy kicsoda ő. A fény és a sötétség, a nap és a hold, minden növény és állat, minden jelenség és ünnep, minden ember és minden, ami az ember által van – teremtmény az, nem isten. A történelem sem isten, sem az egyén, sem valamely nép története, sőt az egész emberiség történelme sem azonosítható vele, azzal, aki van.

A történelem Isten kinyilatkoztatásának eszköze és tere, de nem ő. Bármilyen történelmi is velünk és miattunk itt a földön, az nem szakralizálható. Minden az ember műve és mindenért ő a felelős. Igaz, mindaz, amik vagyunk, és amit teszünk, szakadatlanul múlttá válik, de nem semmivé. És mi, akik vagyunk, nemcsak azért vagyunk felelősek, ami volt, a múltért – akár mi csináltuk, akár a korábbi nemzedékektől örököltük meg –, felelősek vagyunk azért is, ami lehet. Nem Isten, hanem mi, akik élünk, az emberek, akik tapasztalnak és döntenek.

„Miért rejtjed el arcodat, miért tartasz el-lenségednek?” (Jób 13,24) Vajon ez a rejtőzködés ellentmond a kinyilatkoztatásnak? Annak, ahogy Ábrahámmal vagy a többi ősatyához szólt az Örökkévaló, vagy ahogy elhívta Mózeset és Dávidot? Isten rettenetes érzékelhetetlenségét nem csupán Jób személyes tragédiája, hanem barátai gonosz bálványimádása teszi nyilvánvalóvá. Jób élete és világa miszlikbe tört, és Jób nem akarja ezt reparálni. Itt van a különbség köztük. Jób kimondja, összeegyeztethetetlen az ő igazsága az Istenével, aki igazságtalanul, ok nélkül tette tönkre őt: „tudjátok meg, hogy Isten nyomorított meg, és ő kerített hálójába

engem”. (Jób 19,6) Ellentétben a kerettörténet mesemotívumával, Jób nem gondolja magát tökéletesnek, aki soha semmiben nem vétett: „de nem tartanád számon vétkem. Zacskóban volna lepecsételve minden vétkem, és eltörölnéd bűneimet.” (Jób 14,16–17) Szenvedései minden mértéket meghaladnak. Könyörtelen barátai szerint ez csak egyet bizonyít: Jób egész élete hazugság. A vallás igazsága szerint Jób bűnös. Sőt a barátok érvelése nyilvánvalóvá teszi, nincs más Isten, csak az, akit az általuk képviselt vallás tanít. A tan maga az Isten. És ez az, amiről a szenvedéseiben is realista Jób kimondja: „Dicsőségemtől megfosztott, levette fejemről a koronát.” (Jób 19,9) Jób hitének feloldhatatlan ellentmondását Buber abban látja, hogy Jób rendíthetetlenül hitt Isten igazságosságában, amit az embernek, minden embernek, neki is követnie kell. „De Jób nem hihet már Isten és a jog egységében. A jogba vetett hitére nem fedezet már Isten igazságossága. Jób már csak a jogban hihet, annak ellenére, hogy Istenben hisz, és hisz Istenben annak ellenére, hogy a jogban hisz.” Eggyé válhat-e valaha e kettő? Vagy úgy kell élnünk, tudván tudva: a jog mindig a hatalomban lévők vég-ső eszköze arra, hogy bebizonyítsák, ha van

is Isten, felettük akkor sincs hatalma? És a törvény végső értelme és haszna az lenne, hogy megfélemlítsen és engedelmessé tegyen? Jób nem tud és nem is akar barátai számításán alapuló igazságosságában hinni. Nem csupán becsületére érzékeny. Hisz az igazságosságban, abban, amely nem a kárpótláson alapul, hanem amely kizárja, hogy a másiknak hiábavaló szenvedést okozzunk. Ragaszkodik ahhoz, hogy Isten ezt az igazságosságot követeli meg minden embertől. És nem hajlandó belátni, hogy minden szörnyűségben Isten cselekszik vele – igazságtalanul. Talán éppen azért, mert az Isten pártját fogó barátai oly nyilvánvalóan ateisták, ahogy Ady is felsóhajt:

„Imádkozzunk, hogy higgye higgyünk:
Van Isten, de vigyáz Magára,
Van Isten s tán éppen olyas,
Kilyenekben valaha hittünk.

Mert ő mégis legjobb Kísértet
S mert szörnyűséges, lehetetlen,
Hogy senkié vagy emberé
Az Élet, az Élet, az Élet.”²

Jób ártatlanságát védő utolsó beszédében, így esküszik: „Az élő Istenre mondom, aki megfosztott igazamtól, és a Mindenhatóra, aki megkeserítette lelkemet, hogy amíg csak lélegzem, és Isten lehelete van bennem, nem szól ajkam álnokságot, nem mond nyelvem hamisságot. Távoly legyen tőlem, hogy igazat adjak nektek! Míg csak meg nem halok, nem engedek feddhetetlenségemből. Igazamhoz ragaszkodom, nem hagyom, egyetlen napomért sem gyaláz a szívem.” (Jób 27,2–6)

Az, aki él, aki van: az az Isten. És ő az, aki kiforgatja a törvényt. E kettős és egy irányba tartó tényről nem tud Jób szabadulni, ettől még a halál sem válthatná meg őt. Ezért akar szembenézni Istennel, más-sal már nincs dolga, és a többiek sem akar-

² Menekülés az Úrhoz

ják, hogy dolguk legyen vele. Neki fontos az igazság, vagy még inkább – hiszen számára elválaszthatatlan az igazságosság Istentől –, ha megtalálnák egymást, ha az elrejtőzködő és hatalmaskodó idegen újra őt nevének szólító, személyes urává lenne. Akkor helyre állna a szövetség, az, amiben egykor élt, és amiből igazságát merítette, s amit most egyedül Isten zavart össze. „Könyörüljete, könyörüljete rajtam barátaim, mert Isten keze vert meg engem! Miért üldöztök, mint az Isten, miért nem elégedtek meg testemmel? Bárcsak leírnák szavaimat, bárcsak följegyeznék egy könyvbe, vas íróvesszővel és ólommal minden időkre kősziklába vésnék! Mert én tudom, hogy az én megváltóm él, és utoljára megáll a por fölött, s ha ez a bőröm lefoszlik is, testemben látom meg az Istent. Saját magam látom meg őt, tulajdon szemeim látják meg, nem más, bár veséim is megemésztetnek.” (Jób 19,21-27)

Jób a személyes ellenségeként megtapasztaltat nevezi élő megváltójának, aki por voltában is tanújává lesz. Egyszer meg kell szünnie ennek az elviselhetetlenül értelmetlen kettősségnek: van az igazság, amelyről az ember tud, amelyhez hozzáméri az életét, és létezik a sors, de ez is Istentől származó valóság. E kettőnek egygyé kell lennie – ebben hisz Jób. A viszonzásról szóló tanítás kárhózatává lett, de az igazságról nem mond le, azt reméli, hogy megleli, ha Isten megjelenik neki.

Jób, akárcsak Ézsaiás, az „él misztattér”-ben, az „elrejtőzködő Isten”-ben hisz. Szükségszerű, hogy az Isten alkonyában, „elsötétülésében” élő ember megrendüljön és elkeseredjék. Buber méltán jegyzi meg: „Jób mélyebben gyökerezik az ó-izráeli életszemléletben, mint dogmatikus gondolkodású barátai.” Az a történelmi katasztrófa, amely Izráelt sújtotta, s amely miatt megszűnt nemzeti önállósága, a hűséges „maradékból” ugyanazt a borzongást váltotta ki, mint Jóbból Isten elrejtőzködése.

„De ez a borzongás Jesája érzésére is utal, amelyet akkor érzett, amikor megkapta Isten kétségtelenül kérlelhetetlen üzenetét. Az ő »de meddig?« kérdése húzódik Jób panasza háttérében. Meddig rejti el Isten az arcát? Mikor láthatja őt újra? Deuteró-Jesája kimondja majd a hűséges maradék elkeseredett panaszát (Ézs 40,27), melyben úgy véli – miután Isten elrejtőzött Izrael elől –, most már Izrael »útja« is »el van rejtve« előttük. Isten nem figyel rájuk, és nem csupán Izraelnek, hanem minden teremtményének ígéri, hogy megláthatják őt (Ézs 40,5).”

És végül, negyedszer, milyen értelmezést tesz lehetővé az, amit maga Isten mond e műben? A ránk maradt szöveg nyilvánvalóvá teszi, hogy „a világ egyetlen dolgának vagy lényének a titkát sem tudod úgy megragadni, mint az ember sorsának titkát!”³ Isten alkotásait nem a célirányos bölcsesség jellemzi. Buber R. Otto nyomán rámutat „az örök teremtő hatalom rejtvényfejtő jellegére» mint »kimondhatatlan pozitív értékre». A költő a teremtésben megnyilvánuló isteni igazságot közvetíti. „A világ teremtése igazságosság nem jóvátévő és kiegyenlítő igazság, inkább szétosztó igazság, amely ad valamit.” (Buber) Isten mindenkinek azt adja, amit érdemel. „Már a teremtés is kapcsolat teremtő és teremtménye között. Az igazságos teremtő minden teremtményének saját mértéket szab, hogy mindenki teljesen önmaga lehessen. Szándékosan marad ki az ember az ég és a föld ama bemutatásából, amelyben nyilvánvalóvá teszik számára, hogy létezik az övénél magasabb rendű igazság, és hogy ő a saját igazságával, amely mindenkinek azt akarja adni, ami »megilleti«, csak arra hivatott, hogy utánozza az isteni igazságosságot, amely valóban mindenkinek a sajátját nyújtja. Persze az ilyen kioktatással szemben a szenvedő csupán »a kezét teheti szájára« (Jób 40,4), és bevallhat-

³ R. Otto: *Das Heilige*. 1936. 99.

ja, úgy beszélt számára távoli és ismeretlen dolgokról, hogy nem értett belőlük semmit.” A szenvedő már csak Istenbe kapaszkodik, aki vagy odaadja önmagát a mélységben levőnek, vagy nyilvánvalóvá lesz, hogy a nyomorulton már sem ő, sem más nem segít. Isten kinyilatkoztatása a viszonzás egyetlen módja. Nem általában, és főképp nem dogmatikusan: a kinyilatkoztatás mindig konkrét és személyes, miképp a szenvedés is. Így kerül Jób abba a körbe, amelybe Ábrahám és Mózes és Dávid és Ézsaiás tartozik, akiket az írás „szolgának” nevez. „Szolgám, Jób pedig imádkozzék értetek”(Jób 42,8) e szavakkal küldi haza Isten a barátokat, akiknek meg kellett érteniük, hogy Isten közelsége, személyes kinyilatkoztatása csak a szenvedő emberé lehet. Isten azokat szereti, akik vállalják a szenvedést. Nem a bölceket és nem a vallásosokat, nem az erőseket és a bátrakat, nem a hatalmasokat és a büntelenekeket. Isten azokat szereti, akik nem esnek kétségbe a világ és személyes életük szenvedést okozó számtalan bajától, hanem szembenéznek ezekkel. Isten elrejtőzik a természet és a történelem urai előtt, nem szolgáltatja ki magát a gazdaság és a politika másokat kizsákmányolni és megnyomorítani sohasem rest erőszakos birtoklóinak. Isten közelsége azoké, akik sírnak, akik éheznek és szomjazzák az igazságot, s akiket ezért üldöznek. Bizony méltatlanná lennének szüleinkhez, és azokhoz, akik már hozzájuk hasonlóan meghaltak, küzdve és nagy szenvedések közepette, mégis megélve azt, amit lehet annak, aki ide született „magyarnak számkivetve”²⁴, és nem feledi „az ember Szépbe-szótt hitét”²⁵.

⁴ József Attila: Hazám

⁵ Ady Endre: Intés az Őrzőkhöz

Röhrig Géza dávid

mint egy delfin
ha leszakadt öregem
a tatod a hangod hült helyét követem
árbóckosarad mind kisebbülő pontját

és bár egyre nagyobb lett már a távolság
úsztam amíg tudtam úsztam utánad

most itt fekszem a világűr mélyén
akár egy horgony kire rásüllyedt a hajó

tí tí tí tá tá tá tí tí tí*
tí tí tí tá tá tá tí tí tí
tí tí tí tá tá tá tí tí tí

azt mondják a szent emberek
jó a te ránk emelt kezed

hogy úgy köpsz arcul
mint cipőjét apukám
tisztára pucolsz a nyállal azután

nem tudom
nem tudom
semmit sem tudok

tí tí tí tá tá tá tí tí tí
tí tí tí tá tá tá tí tí tí
tí tí tí tá tá tá tí tí tí

Atyám
ujjatlan tenyér az én szívem
nem bír megtartani senkit sem
az eget fogdosom
s nyűszíték mint józsef a kútból

A *Hét Hárs* mostani számába Röhrig Géza *Angyalvakond* című kötetének verseiből válogattunk. A kötet Nádas Péter utószavával a Menhely Alapítvány kiadásában a Fedél Nélkül Könyvek sorozatban jelent meg 2018-ban, azon a héten, amikor érvénybe léptek a hajléktalanságot kriminalizáló jogszabályok.

*SOS, a nemzetközi morzekód vészjele

emelj föl
de ne fentről
emelj föl alulról

hisz állni sem tudok már

itt fekszem
s akár tengeralattjáróba a víz
tör be rajtam az idő

ahhoz még van erőm hogy legyek
ahhoz már nincs nincsen hogy veled

*ti ti ti tá tá tá ti ti ti
ti ti ti tá tá tá ti ti ti
ti ti ti tá tá tá ti ti ti*

ha megszabadítás
elszakadunk egymástól
hisz mint vízgyűrűn a lemezjátósó túje
befelé tart sokszor ki eljut kívülre

ám ha nem könyörülsz
ama napon ki fog megvallani téged?
kis szerez érvényt vízválasztó igédnek?
ki lesz tanúd ha veszni hagyod szolgád?
éjjel s nappal ki tanulja majd tórad?

*ti ti ti tá tá tá ti ti ti
ti ti ti tá tá tá ti ti ti
ti ti ti tá tá tá ti ti ti*

itt fekszem
e hiányoddal kisámfázott világban

tüzed s táncod után epedve

mint eltévedt eszkimó
ha kutyáit megette

*ti ti ti tá tá tá ti ti ti
ti ti ti tá tá tá ti ti ti
ti ti ti tá tá tá ti ti ti*

Koczor Tamás

Jób kárpótlása

Pillantás a bölcsesség teológiájába

Jób könyvének megértéséhez kell valamennyit szólni az ún. bölcsességirodalomról, pontosabban ennek teológiájáról. „A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme” szlogen körvonalazza azt a kegyességet, amely az Ószövetségből indul ugyan, de újszövetségi probléma is, sőt napi gondolkodásunk egyik meghatározója lehet. Ennek egyik fontos vonulata az, hogy a kegyes embert nem érheti baj. Isten félelme megakadályozza a hívőt abban, hogy megsértse azt a világrendet, amelyben Isten jelenlétét találja. A kegyes embert viszont Isten körülveszi áldásával, jóléttel, gazdagsággal, szép családdal, közmegebecsültséggel, egészséggel és hosszú élettel. A károk akkor keletkeznek, amikor az ember elveszíti Isten imádatát, bárhogyan vétkezik, hiszen akkor Isten büntetésével találja szembe magát.

A csapásokat szenvedő ember nyilván vétkes is. Az Istent káromló embert csapások érik.

Ennek az egyensúlynak bármilyen elbillenése megbillenti a teológia egyensúlyát is. Hogy lehetne egy kegyes ember áldások nélkül? És lehetetlen, hogy az Istent káromló előbb-utóbb ne szenvedjen el valamilyen csapást. Ez Jób könyvének témája is.

Érdekes e felfogás alapján értékelni az újszövetségi történetek közül nem csupán a vakon született esetét („Mester, ki vétkezett? Ez vagy a szülei, hogy vakon született? Jézus így válaszolt: Nem ő vétkezett, nem is a szülei, hanem azért van ez így, hogy nyilvánvalóvá legyenek rajta Isten cselekedetei.” Jn 9,2–3), hanem a gazdag ifjú történetet is (Lk 18,18kk). Leegyszerű-

sítve: megjelenik egy végtelenül kegyes ember, akit Isten áldással – gazdagsággal – vesz körül. Szeretné kegyességét még fejleszteni, erre Jézus azt mondja neki, vesztse el mindenét, vagyis legyen a bűnös állapotában. E teológia alapján ez a jézusi mondat teljesen kezelhetetlen. A kudarc után a tanítványok elképedése is érthető: ha ez az áldott nem megy be az üdvösségre, akkor kicsoda?

Legalább ennyire érdekes János evangéliumának templomtisztítási története (Jn 2,13–25), amely közvetlenül követi a jézusi alapmondanivalót, miszerint Isten azt szeretné, ha az emberek öröme megmaradna (a kánai menyegző története, Jn 2,1–12). A templomtisztítási történet Jánosnál a mondanivaló alapozásához tartozik, nem úgy, mint a szinoptikusoknál, ahol a szenvedéstörténet elemeként inkább a végső szakítást hozza létre.

Míg a szinoptikusoknál Jézus azzal vádolja a zsidó főembereket, hogy a templomot „rablók barlangjává” tették (Mt 21,13), addig Jánosnál azzal, hogy a „kereskedés házává” („kalmárkodás házává” vagy „piactérre”). A két leírás hangulatát tekintve – az állatok hajtásához használt kötélből készült korbács motívuma ellenére – a jánosit járja át kevesebb emóció. A szinoptikusoknál a főpapok összegyűlnek, hogy ezután megöljék Jézust. Az üzenet olyan nyilvánvaló, tudniillik hogy ők a templomot a biztonságos bűnözés helyévé tették, hogy az végső szakítást követel. Jánosnál azonban a körülállók jól értékelik az eseményeket, hiszen a templomtisztítás messiási demonstráció, a történetek eljátszása volt, ezért párbeszédre biztatják Jézust, magyarázza el, mit is jelent az, amit tett.

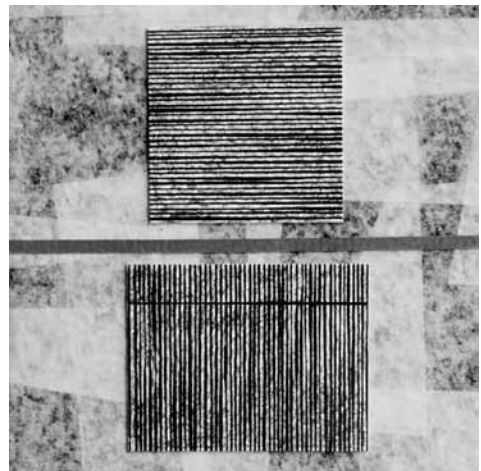
Jézus üzenete egyértelmű: Istennel nem lehet üzletelni! Isten és ember kapcsolatát csak az imádság, a bensőséges párbeszéd jelentheti. És máris megérkeztünk Jób könyvének lényegéhez.

Jób könyve

A könyv olvasása közben azt érezzük, hogy valamiféle titokba vagyunk beavatva. Fel-emel minket annak a felnőttségnek a megértése, hogy nem a primitív adok-ve-szek határozza meg a világ igazságát, és ez bátran lehet emiatt a vallásunk.

Jóbot kegyetlen szenvedés sújtja. Ennek oka, hogy Isten és a Sátán egyféle vetélkedésbe kezd a mennyben. A szép zsidó mese, gyönyörű költemény nem fukarkodik a dramaturgiai fordulatokkal. Valójában Isten akaszkodik a Sátánba, aki – megszkott stílusához tartva magát – kételkedik Jób istenfélelmében, amellyel Isten annyira büszkélkedik. Isten kiszolgáltatja szolgáját a szenvedésnek. A tét nagy: vajon Isten csupán hasznos isten-e, akit az emberek saját igényeik, vágyaik teljesítőjének tartanak, és ezért fizetnek neki imádatlalt, áldozatlalt és vallásos cselekedetekkel, vagy e kapcsolat egészen más, igaz érzelmeken, egzisztenciális kötődésen alapszik, és valójában nincs oka?

Jób ebből természetesen csak a szenvedést látja. Mindene odatesz. A gazdasága, a gazdagsága, az egészsége, a közmegebecsültége, és meghalnak a gyermekei.

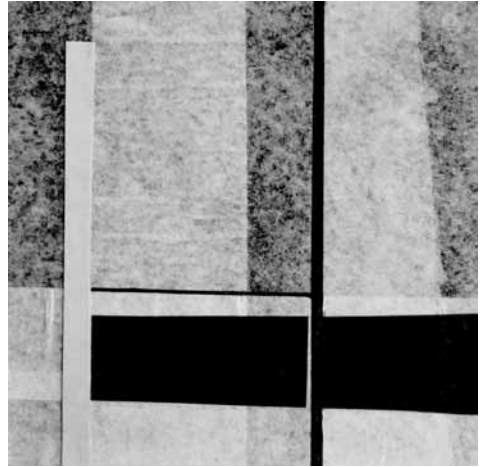

Akkor jelennek meg a barátai. Ezek az emberek annak a bölcességteológiának az érveit vonultatják fel, amelynek kritikájaként Jób könyve íródott. Legnagyobb hibájuk, hogy esetként kezelik Jób történetét. Nem a barát végtelen vesztesége kelt bennük együttérzést, hanem életük – vallásuk – logikai rendszerével kínlódnak. Valójában az izgatja őket, megáll-e hitük akkor is, ha lehetséges, ami Jóbbal történt. Csak a maguk számára igaz az, amit mondanak, Jób nem ért semmit, nem is akar, hiszen itt nem megértésről van szó, hanem elhagyatottságról, visszafordíthatatlan veszteségről. Arról, hogy hihet-e még. Végül – mint az igazi szenvedők mind – Istennel beszél. Itt derül ki, valójában tényleg nem értenie kell, hanem kitérni szívét a szenvedés előtt, végtelen kínok közt elfogadnia az életét, ahogy van, átadnia magát Istennek, bízva abban, hogy a dolgok végül úgy vannak jól, ahogy vannak, hiszen érteni soha nem fog. Isten pedig „megáll a por felett”, nem magyaráz, hanem körülveszi Jóbot, ölelésében vigaszt adva minden gyászára.

A kárpótlás

A kerettörténet lerombolja azt a jó érzést, amely Jób könyvét átjárja. Nem véletlen, hogy az íráshoz értők ezt úgy kezelik, hogy a gondolati anyag köré épül egy már meglévő mese, és a mese tartalmazza ezt a primitív elégtételi vágyból fakadó vonást, amelyet a könyv szerzője meghagy. A vers átcsap prózába, de a gondolatok mélysége is más síkra kerül.

Jób igazi hősként végigvereszi magát a szenvedéseken, küzd Istennel és emberekkel, és győz. Hagyja, hogy Isten kiszolgáltatassa, és hagyja, hogy a barátai teológiai érveket pufogtassanak szenvedése felett. Az olvasót magával ragadja az a férfias harc, amelyet felvesz teste és lelke nyomorult kérdéseivel, és amelyben megáll mindvé-

gig. Az emberi igazságérzet talán azt követelné, hogy kapjon valamiféle elégtételt, forduljon jobbra a sorsa, kapjon vissza valamit az életéből, ha ennyire hűséges volt. Legfőképpen azt szeretnénk, ha Isten megjutalmazná. A régi író nem elégedett meg ezzel a zárómondatlal: „Az Úr pedig jóra fordította Jób sorsát.” (Jób 42,10) Az ő történetében Jób kétszeresen visszakap mindent abból, amit elveszített.

Elveszített életét duplán kapja vissza: újra köztiszteletet élvez, gyermekei születnek, ugyanabban a képzetben, három lány és hét fiú. Most azonban a lányokat külön kiemeli. Gyönyörűek, és a nevük is varázslatos – Galambocska, Fahéjvirág, Illatos szelence –, de azt is elmondja, hogy Jób gyöngéd szeretete arra is kiterjedt, hogy a lányok – a kor szokásával ellentétben – fiútestvéreikkel együtt örököljenek. Barátai, akik ellenségeivé lettek, megszegyenülnek. Jóbhoz kell járulniuk, és Isten bocsánata azon múlik, hogy Jób megbocsát-e nekik. Jób hosszú életet él, és az „élettel betelve” hal meg. Látszólag tehát Jób teljes kárpótlást kap.

Porba hullt kritika

Ha csak kapna, akár sokat is, azt még talán el lehetne rendezni, de hogy a kapott dol-

gok összefüggésben vannak az elveszítetekkel, azzal az egész mondanivaló elveszhet. A bölcsességteológia kritikáját jelenti, hogy a titkok mélyebben vannak, semhogy azokat az emberi logika keretei közé lehetne szorítani. Nem igaz az, hogy amit látunk, megengedi a rövidzárlatos következtetéseket. Nem igaz, hogy az emberi nyomorúság mögött Isten büntetése áll. Az sem igaz, hogy a szerencsés sors mögött mindig Isten áldása van. Nem igaz, hogy Isten elhalmozza gazdagsággal, egészséggel, hosszú élettel és hasonlókkal azokat, akik őt szeretik. És emiatt nem igaz, hogy a gazdag áldott, és a szegény átkozott.

A kárpótlás viszont, amelyet Jób kapott, azt sejteti: csak ki kell tartani. A szenvedés előbb-utóbb meghozza a várt jutalmat, mert a logika mégiscsak él, még ha érvényesülése egy kicsit várat is magára.

Mínta a Lukács- és a Máté-féle boldogmondások csapnának össze. Lukács azt mondja (Lk 6,20–23): ha most szenvedtek, kitartás, mert egy napon jóra fordul minden, és boldogok lesztek. Máténál viszont a boldogság maga a nehézség (Mt 5,1kk), amely érzékenység, vagy megteremti az érzékenységet. Ez nehéz életet ad a világban, de karakteres, mint a só vagy a világosság, és kicsinységében is feltűnő, mint a hegyen épült város. És ez a boldogság.

A jóbi kárpótlásban az emberi igazság-érzet megkapja a magáét, de a jóbi kritika a porba hull, hiszen mégiscsak igaz, hogy Isten imádása meghozza áldásának látható voltát: a szép családot, a hosszú életet, a közmegebecsültséget és a gazdagságot.

Egy másik értelmezés

A kárpótlást azonban, amelyet Jób kapott, kis életismerettel, némi pszichológiával talán mégis lehet jóra magyarázni – kicsit ugyan aggódva, vajon nem belemagyarázás-

ról van-e szó. A zsidóság azonban szereti a kommentárokat.

Jób elveszíti mindenét. Összeomlik mindaz, amit életében létrehozott. Állatai elpusztulnak, oda a gazdaság és a gazdagság. De legnagyobb csapásként mégiscsak gyermekei elvesztése éri őt. Fontosak voltak neki. Féllette még a hitüket is, mindegyikét külön áldozatot mutatott be naponta. A gyerekek is szerették egymást. Úgy éri őket a halál, hogy éppen együtt voltak mindnyájan. Ha Jób hite összeomolhat, akkor elsősorban nem a tehének és a birkák miatt történne ez, hanem a családja miatt.

Aztán születnek újra gyermekei, akiket szintén nagyon szeret. De vajon kárpótolhatja-e a szülőt egy új gyermek az elveszettért? A veszteség ütötte seb begyógyul-e azáltal, hogy megint lesz családja? Semmiképpen. Az arcokat nem lehet lecserélni. Az emlékek, mint a sebhelyek, örökre megmaradnak.

Jób új családja mementó. Minden ölelés, minden közösség, minden gyöngédség arra emlékezteti, amit elveszített. Lehet, hogy frontálisan tűnnek fel a régi arcok, lehet, csak abban, hogy magában hordozza a dolgok törekenységét.

Ez persze hihetetlenül érzékennyé teszi őt. Minden jó sokszoros hálára ösztönzi, de minden jó figyelmezteti is, hogy valójában csak egyetlen szál az, ami soha nem szakadhat el, ez pedig közte és Isten között húzódik.

Ebben az értelemben a kárpótlás nem kárpótlás, hanem a csend része, amelyet Jób megfogadott és elfogadott. Ebben az értelemben Isten szava, de nem sebeket gyógyító, hanem a sebeket múlhatatlanná tevő, hiszen mindig azokra emlékeztet.

Ha viszont Jézusnak a hegyi beszédben elmondott mondataira hallgatunk, akkor ez maga a boldogság. Nem úgy, ahogy a világ adja, és nem úgy, ahogy a bölcsességteológia adja, de maga a boldogság.

Röhrig Géza

dezső bácsi

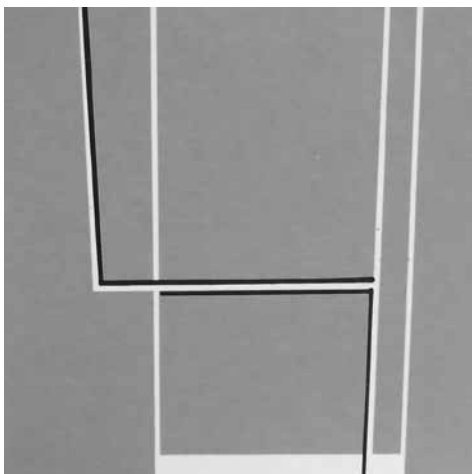
8

lét és nemlét között a pelyvát kihányom
verset ejt velem Isten a világon
oly sós a könnyem hogy jární tudnék rajta
felség csak te vagy ki megvigasztalhatna

hisz nyugtatgattak engem is jámbor emberek
hogy kegy sőt ajándék a te ránk emelt kezed
'jól elver az igaz de csak mint az asszony
áruhában áld ő itt minket állkapcson
most még fáj de holnap már ünnep
oltókéssel ontja vérünket'

nem tudom
nem tudom
semmit sem tudok

ám szolgádnak ha végül arra vinne útja
színed előtt Atyám homlokig borulna
homlokig borulna s hebegve köszönné
hogy elhányt rágókból de összeállt göncöllé

Paul Tillich

A gyógyulásról¹

I.

„Magához hívta tizenkét tanítványát, és hatalmat adott nekik a tisztátalan lelkek felett, hogy kiűzzék azokat, és gyógyítsanak mindenféle betegséget és erőtlenséget.” (Máté 10,1)

Nemrégiben három hónapot töltöttem Németországban, és beteg embereket láttam, betegek voltak a nemzet tagjaiként és egyénként. Az arcukat elhordozhatatlan nehéz terhek, elfelejthetetlen bánat gyötörte meg. És ami az arcukról sugárzott, azt szavaik megerősítették: borzalmak meséi, fájdalom és kétségbeesés történetei, a vérükben áramló szorongások, az elméjükben háborgó zavarodottság és önellentmondások. És ha még mélyebben nézünk beléjük, büntudatot találunk, néhol kifejezett, de többségében elnyomott büntudatot. Hiszen szenvedélyes tagadás, mentegetőzés és mások hibáztatása mögé rejtőzik, ellenségesség és alázatosság, önsajnálát és önutálat keverékében bújjik meg. A nemzetet kívülről a Kelet és a Nyugat közti törés szeli ketté, amely politikailag és spirituálisan az emberiség egészét kettéválasztja. És a nemzet belülről is szétszakadt. Izzanak a régi konfliktusok, növekednek az újak, és nincs béke. Beteg a nemzet.

Ám ebben a nemzetben találtam egészséges embereket is, nem mintha az ő arcukon nem látszottak volna a betegség nyomai. De volt bennük más is, egyfajta gyógyító erő, amely szakadásaik ellenére

¹ Az írás Paul Tillich: *The New Being – Az új létezés* című művének 5. fejezete. New York, Charles Scribner's Sons, 1955.

egyben tartotta őket, bánatukkal szemben is megőrizte nyugalmaikat, példává téve őket mindannyiunk számára, példájává annak, hogy mivé lehetne és kellene válnunk!

Számunkra? De hisz a mi nemzetünk² nem egészséges? Biztosan így látja, aki Németországból és Európából visszatér ebbe az országba. A legtöbb ember arcát mosoly, és nem könnyek formálják. Az embereket egymás, sőt még ellenségeik iránt is jóakarattal hajtja. Az itt élők elismerik hibáikat: a diszkriminációt, a kizsákmányolást, a pusztító versengést. Képesek spontán módon cselekedni, kiszabadulva a zsarnokok és hódítók nyomása alól, és az alól is, ami még súlyosabb, amit a modern demokráciák zsarnokai, az újságok, a rádiók és a közvéleménykutatások kényszerítenének rájuk. Egészséges a nemzet!

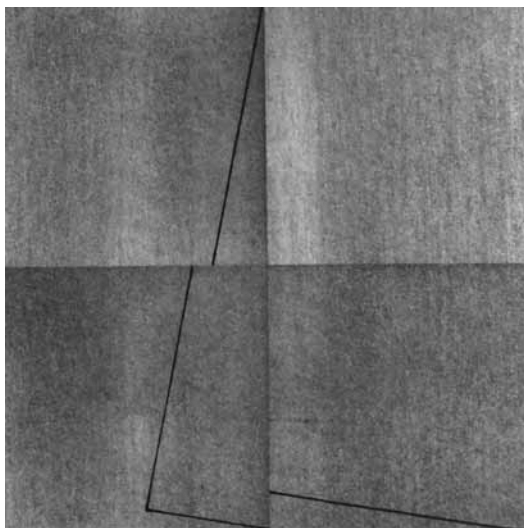
De közben azt olvassuk, hogy ebben a nemzetben az esetek majdnem negyven százalékában mentális zavarok állnak a fiatal férfiak hadseregtől való elutasításának a hátterében. És halljuk, hogy mind közül a lelki betegségek a leggyakoribbak az országban. Mit jelent ez? Ez az egészségünket fenyegető komoly veszély tünete. Lehet valami az intézményeink szerkezetében, amely egyre több embert betegít meg. Lehetséges például, hogy a korlátlan, kegyetlen verseny, amely mindenkit megfoszt biztonságerzetétől, sokakat beteggé tesz egészséges nemzetünkben: nemcsak azokat, akik alul maradnak a versenyben, hanem még inkább a legsikeresebbeket. És így valami meglepő történik. Bár győztesen kerültünk ki számtalan testi bajjal folytatott küzdelemből; csodával határos gyógyító erővel bíró gyógyszereket fedeztünk fel; az élettartamunk minden korábbi elképzelést felülmúlóan hosszúvá nyúlt, nemzetünkben sokan nem bírják ezt az egészséget. Menedékként keresik a betegséget, amelybe behúzódhat-

nak a bizonytalan élet kíméletlensége elől. És mivel az orvosi ellátás megnehezítette a testi betegségbe való menekülést, a lelki betegségeket választják. De hogyan lehetséges, hogy nem iszonyodik mindenki a betegségektől, a fájdalomtól, a kényelmetlenségtől és a velük járó veszélytől? Persze, a lelkünk egyik része féli a betegséget, de a másik része nagyon is kedveli, főként tudat alatt, néha még tudatosan is. Ám senki nem gyógyulhat meg, különösen a lelki betegségből, aki nem egész szívvel sóvárog a gyógyulás után. Ezért vált ez a kór szinte járványszerűvé az országban. Az emberek olyan helyzetbe menekülnek, amelyben másoknak kell gondoskodniuk róluk, ahol gyengeségükön keresztül gyakorolhatják a hatalmat, vagy olyan elképzelt világot teremthetnek, amelyben szívesen élnek egészen addig, amíg a való élet utol nem éri őket. Ezt a kísértést nem szabad alábecsülni. Az emberi létezés alapvető bizonytalansága és a hozzá kapcsolódó szorongás mindenhol mindenkit magával ránt. Emberi örökségről van szó, amelyet jelenkori világunk óriási mértékben meg is növel, még ebben az életerőtől és egészségtől duzzadó országban is.

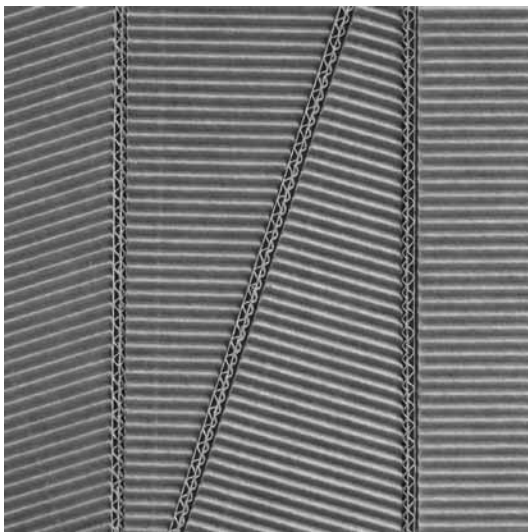
Ahogy a miénkben, úgy Jézus korában is sokat beszéltek a betegségről és az egészségről. Zsidók és görögök írtak róla. Az emberek úgy érezték, hogy beteg korban élnek; úgy hívták: „ez a világekorszak”, és nagyon hasonló módon festették le, mint mi a magunkét. Nemcsak mindnyájunk testi törődöttségét látták, a tömeg által hordozott megszámlálhatatlan testi bajt, hanem a sokak lelkét uraló pusztító erőket is. A mentális betegeket megszállottaknak, ördögösöknek hívták, és megpróbálták belőlük kiűzni a gonosz lelkeket. Tudták, hogy a nemzetek is lehetnek betegek, és hogy a társadalmi osztályok betegségei tagjaikat egyénileg is mind megfertőzik. Az emberiség határain túltekintve a természete-

² Ti. az Amerikai Egyesült Államok népe (A ford.)

tet is vizsgálták, és eksztatikus víziókban beszéltek a föld öregedéséről és betegségéről, ahogy mi is tettük az első sokk hatása alatt az atombomba saját magunk ellen fordított, pusztító erejét látva. Egy beteg időszak ismeretéből származott a kérdés, amely egy új, egészség és teljesség uralta korszakra vonatkozott. Megváltást és megváltót vártak. De a megváltás: gyógyulás. És a megváltó: gyógyító. Ezért válaszol Jézus a Keresztelő szorongó kérdésére, arra, hogy ő-e a Megváltó, azzal, hogy gyógyító tetteire hivatkozik. Ezt mondja: „Ha képes vagyok meggyógyítani a süketet és a vakot, ha képest vagyok kiűzni a gonosz lelkeket, akkor rátok új valóság virradt!” Az evangéliumokban számtalan gyógyítási történet szerepel, amelyeken fönnakadnak tudósok, prédikátorok és tanítók, mivel a múlt csodáiról szóló meseként tekintenek rájuk, nem pedig a jelen gyógyító történeteként. Pedig azok. Megmutatják az emberi helyzetet, az összefüggést a testi és lelki betegség, a betegség és bűn, a gyógyulás iránti vágy és az attól való félelem között. Lenyűgöző, hogy az emberi természetről alkotott legmélyebb modern megfigyelések közül mennyit elővételeztek ezek a történetek. Ott van bennük, hogy az egészségessé válás teljessé válást jelent, az ember testi és lelki funkcióinak újraegyesülését. Tudják, hogy a lelki betegek félnek a gyógyulás folyamatától, hiszen az kiveti őket a neurotikus, saját magukra kényszerített magány bezárt, de biztonságos házából. Tudják, hogy a lelki gyógyulás folyamata nehéz és fájdalmas, hogy testi és lelki megrázkódtatások járnak vele. Beszélnek a bűn és a betegség összefüggéséről, arról, hogy lelkiismeretünk megoldatlan konfliktusai a testünk és lelkünk – általunk betegségnek nevezett – hasadásihoz vezetnek. Elmondják, hogy Jézus, tudva ezt, először a bűnei bocsánatát hirdeti a bénának, és csak ezt követően egészsége visszatértét. Az az ember saját magával folytatott belső küz-

delemben, büntudatban élt. Ebből a konfliktusból nőtt ki a betegsége, és amikor Jézus megbocsát neki, megbékél önmagával és a világgal, egészse és egészségessé válik. Alig van olyasmi a mi mélylélektanunkban, ami meghaladná ezt igazságban és mélységben. Ezek a történetek leírják azt a viszonyulást is, amely lehetővé teszi a gyógyulást. Ezt hitnek nevezik. A hit itt, természetesen, nem bizonyíthatatlan dolgokban való meggyőződést jelent. A vallás eredeti formájában soha nem is jelentett ilyesmit, és nem is volna szabad visszaélni vele úgy, hogy ilyen jelentésben használjuk. A hit ezzel szemben azt jelenti, hogy megragad bennünket egy erő, amely nagyobb nálunk, amely megráz és felforgat, átváltoztat és meggyógyít. Ha megadjuk magunkat ennek az erőnek: hiszünk. Az emberek, akiket Jézus meg tudott és meg tud gyógyítani, azok, akik képesek voltak és képesek átadni magukat a benne rejlő gyógyító erőnek. Feladni személyiségüket: kettészakadt, ellentmondásos önmagukat, maguktól elborzadt és kétségbeesett magukat, öngyűlölő és így másokkal is ellenséges magukat. Azt, aki az ételtől retteg, büntudattól terhelt, magát vádló

és mentegető, az magától másokhoz, másoktól pedig magányba menekül, végül pedig a létezés fenyegetéseitől a lelki és testi betegség látszólagos biztonságában próbál menedéket keresni. Egész személyiségüket feladva „megadták magukat” Jézusnak, és ez a megadás az, amit hitnek nevezünk. Ő viszont nem tartotta meg őket magának, ahogy egy jó segítőnek soha nem is lenne szabad. Visszaadta őket önmaguknak, új, gyógyult és teljes teremtményként. És amikor meghalt, olyan embercsoportot hagyott hátra, akikben minden szorongás, nyugtalanság, gyengeség és bűn ellenére megvolt a gyógyulás bizonyossága és az a tudat, hogy a köztük és bennük meglévő gyógyító erő kellően nagyszerű egyének és nemzetek meggyógyítására szerte a világon. Mi is hozzájuk tartozunk, amennyiben megragad bennünket az az új valóság, amely őbenne jelent meg. Mi magunk is *bírunk* az ő gyógyító erejével.

Jézust orvosnak hívták, és bizony az orvos az, akihez először fordulunk, ha egészséget keresünk. És ez jó. Hiszen ahogy minden nemzedék tudja, a természet gyógyító erővel bír. És sok gyógyulás lehetséges, ha ezt az erőt bölcsességgel és ügyesen hasz-

nálják. Akik megvetik ezt a segítséget, és saját akaratuk erejére hagyatkoznak, figyelmen kívül hagyják a természet pusztító hatalmát és építő, barátságos voltát egyaránt. Nem tudják, hogy testünk nemcsak az elemei között feszülő viszályt, hanem az összetartás erejét is magába foglalja. A jó orvos nem vág le részeket könnyedén, és nem korlátozza testünk egyik részét más részek javára, hanem az egészet erősíti, hogy a test egységében békére találjanak a küzdő elemek. És ez akkor is lehetséges, ha a korábbi küzdelmek mély nyomait egész életünkben testünkön hordozzuk.

Az orvos segíthet, életben tarthat, de vajon képes-e egészé tenni bennünket? Adhat-e megváltást? Biztosan nem, ha viszály, hasadás, nyugtalanság uralja lelki életünket, ha lelkünkben nincs egység, és így szabadság sem, ha kényszerek és fantazmagóriák, zavaros szorongás és erőszak száll meg bennünket, ha lelki zűrzavar vagy betegség fenyeget vagy tiport le minket. Ilyenkor, ha gyógyulásra várunk, barátoktól, tanácsadóktól, analitikusoktól vagy pszichiáterektől kérünk segítséget. Ők pedig, ha nem tudják, mit tegyenek, saját lelkünk gyógyító erejét próbálják meg segíteni. Nem az akaraterőnkre próbálnak hatni, nem kérik, hogy megszabaduljunk bármilyen belső késztetéstől, vagy elnyomjuk azt, hanem a kiengesztelődés a céljuk, a lélek küzdő erőinek kiengesztelődése. Elfogadnak úgy, ahogy vagyunk, lehetővé teszik, hogy őszintén és tisztán nézzünk magunkra, hogy felismerjük azokat a furcsa folyamatokat, amelyekről szenvedünk, és feloldjuk őket, megbékéltetve egymással lelkünk erőit, és felszabadítva magunkat gondolatra és cselekvésre.

A tanácsadó és pszichiáter *segíthet*, de felszabadíthat-e, egészé tehet-e? Adhat-e megváltást? Biztosan nem, ha nem vagyunk képesek használni szabadságunkat, és létezésünk tragikus konfliktusai uralnak ben-

nünket. Egyikünk sem elszigetelt. A múltunkhoz, családunkhoz, osztályunkhoz, csoportunkhoz, nemzetünkhöz, kultúránkhoz tartozunk. És ezekben mind harcol egymással egészség és betegség. Egésszé lehetünk-e, ha a kultúránk belső hasadástól sújtott, ha minden értékkel szemben áll egy másik, ha minden igazság megkérdőjeleződik, ha minden döntés jó és rossz egyszerre? Egésszé lehetünk-e, ha intézményeink kísértéseket, konfliktusokat, katasztrófákat hoznak létre, amelyek egyikünk számára sem elviselhetőek? Egésszé lehetünk-e, ha – gyakran azonnal – önmagukkal ellentmondásban álló emberekhez kötődünk, akik ellenségesek velünk, vagy ha együtt kell élnünk békétlen és beteg egyénekekkel, csoportokkal, nemzetekkel? Ez mindannyiunk helyzete, és ez a helyzet hat személyes életünkre, megzavarva az egységet, amelyet elértünk. A lelkünk és gyakran a testünk kiengesztelődése is megtörik, amikor a valósággal találkozik. Ki gyógyítja meg a valóságot? Ki hoz nekünk új valóságot? Ki békíti meg egymással egész létezésünk ellentétes erőit? Azokra nézünk, akik intézményeink és történelmi valóságunk fő felelősei, a vezetőkre, államférfiakra, bölcs gazdákra, a tanult, jó emberekre, a forradalmi tömegre. Mindannyiukban vannak gyógyító erők, különben nem is lenne többé történelem. Így érthető az is, hogy Jézus korában az igazságos vezetőket megváltónak és gyógyítónak nevezték. Az emberi életet fenntarthatják a földön, de egésszé tehetnek-e bennünket, adhatnak-e megváltást?

Nem adhatnak, hiszen ők maguk is teljességre és megváltásra vágyakoznak. Ki gyógyítja meg a gyógyítót? Erre a régi valóságban nincs válasz. Mindenki és minden intézmény fertőzött, a gyógyító és a gyógyuló is. Csak egy új valóság tehet minket egésszé, amely betörve a régibe, kibékít bennünket magával. Az emberileg hihetetlen, eksztatikus, gyakran legyőzött, de

sosem meghódított keresztény hit szerint ez az új valóság mindig létezett a történelemben, és Jézus Krisztusban, a Gyógyítóban és Megváltóban jelent meg teljességgel és hatalommal. Ezt mondják róla, mert ő maga nem tesz különbséget a gondolkodás és a cselekvés törvénye között, mert nem vág le és nem nyom el semmit, ami az élethez tartozik, mert ő a megbékélés valósága, mert őbenne jelent meg az az új valóság, amelyben mi és egész létezésünk elfogadva újraegyesül. Tudjuk, ezt a hitünket megvallva is, hogy a konfliktusok és betegségek régi világa nem tűnt el. Testünk gyengélkedik és meghal, a lelkünk nyugtalan, a világunk csatamező, amelyen egyének és csoportok küzdenek. De az új valóság nem vethető el. Belőle élünk, még ha nem tudunk is róla. Hiszen a megbékélés ereje az, ami teljességet munkál, és aminek szeretet a neve.

II.

„Meggyógyítja a megtört szívűeket, és bekötözi sebeit.” „Áldjad, lelkem, az Urat, és ne feledd el, mennyi jót tett veled! Ő megbocsátja minden bűnödöt, meggyógyítja minden betegségedet, megváltja életedet a sírtól, szeretettel és irgalommal koronázza meg.” (Zsolt 147,3; 103,2–4)

Hogyan fessük meg Jézus Krisztust? Nem számít, hogy vonalakkal és színekkel ábrázoljuk-e, ahogy tették minden korban a nagy keresztény mesterek, vagy a lelkészekhez hasonlóan prédikációkkal vasárnapról vasárnapra, netán tudományos könyvekben, a biblikus vagy a rendszeres teológia segítségével, vagy éppen a szívünkben festjük meg, odaadással, fantáziával, szeretettel. Minden esetben arra a kérdésre keresünk választ: hogyan fessük meg Jézust, a Krisztust? Máté evangéliumának történetei segítenek választ találni, színeket, kifejezőkészséget, nagyobb intenzitást adnak; gyógyítóként ábrázolják őt. Megdőbben-

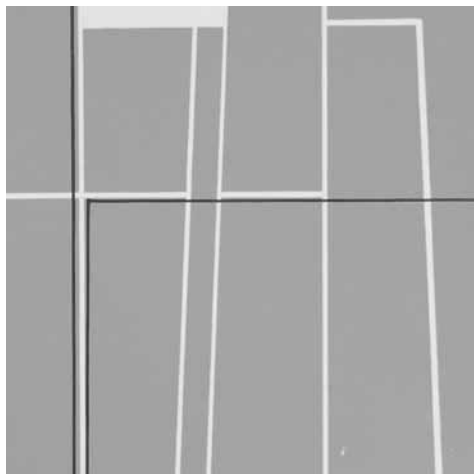
tő, hogy ez a színgazdagság, természetének ez az élénk megjelenítése, személyiségének intenzitása egyre inkább elveszik mai korunkban. Ezzel szemben az erkölcsi tanító szürkés árnyalatai, a társadalmi reformer kifeszítettsége, a szenvedő szolga puha motívumai maradnak meg, legalábbis festőink, teológusaink és Jézus életrajzírói körében, még ha a gyógyulásra váró emberek szívében kevésbé is.

Az bizonyos, hogy a gyógyítási történetekben bővelkedő evangéliumok nem felelősek Jézus erőteljes ábrázolásának eltűnéseért. Mi, lelkészek, laikusok, teológusok annál inkább, mi, akik elfelejtettük, hogy a Megváltó gyógyítót jelent, aki testben és lélekben egésszé és józanná teszi azt, ami törött és zavarodott. Az asszonyt, aki találkozott vele, egésszé tette; a megszállottat, aki találkozott vele, megszabadította a lelki meghasadásból. Akik megbomlottak, szétszakadtak, szétesettek, azokat meggyógyítja. Ezek a dolgok megtörténtek, ez az erő megjelent a földön, tehát Isten királysága eljött hozzánk. Ez a válasz, amelyet Jézus a farizeusoknak ad, amikor a gonosz lelkektől megszállottak gyógyításáról beszél velük, ezt a választ adja a Keresztelőnek is, hogy megszabadítsa kétségeitől, ez a parancsa ta-

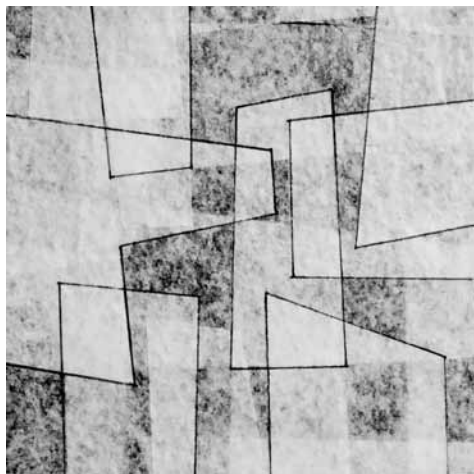
nítványai részére, amikor elküldi őket Izrael városaiba: „Menjetek, tanítsatok, hirdessétek, hogy Isten királysága közeledik. Gyógyítsátok meg a betegeket, támasszátok fel a holtakat, tisztítsátok meg a leprásokat, űzzétek ki a gonosz lelkeket!” Ez a tanítványok feladata, és *erre* ad nekik hatalmat; hiszen benne az Isten királysága jelent meg, amelynek természete a megváltás, a beteg gyógyítása, a töredékes egésszé tétele.

Mi vajon megtapasztalhatjuk-e még ezt a hatalmat? Nem azokról a teológiai gátlásokról beszélek, amelyek akadályozzák, hogy ezt a képet Krisztusról elfogadjuk. Azok nem nyomnak sokat a latban. Persze hosszú évtizedekig aggódtunk a csodákról szóló történetek miatt; ma már tudjuk, amit az Újszövetség mindig is tudott: a csodák jelek, amelyek a természetben és történelemben megjelenő isteni erőre mutatnak, és nem állnak semmilyen ellentmondásban a természet törvényeivel. Természetesen továbbra is nyugtalanok vagyunk amiatt, hogy a vallásos gyógyítást kereskedelmi és ehhez hasonló önző célokra használják, vagy eltorzítva, a mágia és a babonák világában értelmezik. De ilyen visszaélések akkor történnek, amikor hiányzik a helyes megközelítés, babonák akkor alakulnak ki, ha gyenge a hit. Ezek nem komoly gondok; a jó teológia és a jó gyakorlat képes őket megoldani.

A komoly gondot, ahogy mindig, most is saját létezésünk jelenti. Meggyógyulunk-e, részesültünk-e a gyógyító erőkből, amelyek Jézusnak, a Megváltónak a hatalmából származnak? Megragadott-e bennünket ez a hatalom? Elég erős-e, hogy legyőzze neurotikus hajlamunkat, a lázadást, a tudatalatti vágyakat, tudatos lényünk meghasadságát, a betegségeket, amelyek egyszerre bontják meg értelmünket és pusztítják el testünket? Sikertől-e legalább néhány kegyelmi pillanatra megszabadulunk a szívünk mélyén megbúvó kínzó szorongás-

tól, a nyugtalanságtól, amely állandó mozgásban és forgásban tart bennünket, a tiltott sóvárgásoktól és a rejtőzködő elfojtásoktól, amelyek mérgező gyűlöletként térnek vissza, magunk és mások ellen fordítanak, sőt a halál rejtett vágyát oltva belénk, magát az életet teszik ellenségünké? Megtapasztaltuk-e, most és egykoron, hogy kegyelmi pillanatokban teljessé válhatunk, hogy a pusztító lelkek eltávoznak tőlünk, hogy lelki kényszereink feloldódnak, hogy az elménkben uralkodó zsarnoki erők átadják helyüket a szabadságnak, hogy kigyógyulunk a kétségbeesésből, amely minden hasadások legveszélyesebbike, valóban halálos betegség, és így megmenekülünk az önpusztítástól? Megtörtént-e mindez velünk, amikor éreztük az erőt Jézusban, a Megváltóban? Ez a valódi kérdés. Teológiai értelemben: ez az igazi krisztológiai probléma, emberi értelemben pedig: az élet és halál kérdése minden keresztény és az egész mai kereszténység számára. Csak az orvoshoz vagy a pszichoterapeutához vagy a tanácsadóhoz megyünk gyógyulásért? Időnként persze őket is fel kell keresnünk, de elme-gyünk-e ahhoz is, vagy – pontosabban szólva – részesülünk-e abból a gyógyító erőből, amely Jézus Krisztustól, a Megváltótól

származik. Ez a mi kérdésünk, és ezt a kérdést válaszolják meg azok, akik az ő gyógyító hatalmának tapasztalatáról beszélnek, az Új Létezés testüket és lelküket megragadó erejéről, arról, hogy bizony teljessé és józanná váltak újra, arról, hogy eljött hozzánk a megváltás. Nem mindig, persze, de a kegyelmi pillanatokban, amikor a tökéletes teljességet, Isten teljességét keresték, akkor igen. Vajon készek vagyunk-e csatlakozni mi is e válaszhoz?

(Fordította: Lőrincz Borbála)

Röhrig Géza káin

nem tudom ki ő fekvő test a járdán
hajnal három kossuth lajos utca
bármerre lépek benne botlom el
meg se moccan s a hajamat húzza

félek meghalt s neki már sose
gyullad ki majd reggelre az éjjel
a lepkéző hóban légzését fülelem
jaj csak e csöndet cserélhetném el

Uram tégy minket magadhoz méltóbbá
hévízzel fűtsd itt az aszfaltot
nézd e nénit: énekel magában
én meg azt hittem az előbb hogy halott

nincs nála harapnivaló semmi
hóember ha lennék orrom megehetnéd
nem tudom ki ő fekvő test a járdán
megnyílt ajakkal vajúdik egy emlék

nyújts feléje védő kart Uram
éva hörög itt átám halott már
káinként futok csörtetek az éjben
utolér s lám bekerít az oltár

Bakács Tibor

Szenvedő ige

Mielőtt az íráshoz fognék, rettenetesen zavar egy (hermeneutikai) probléma. Nyilvánvaló, hogy szenvedni és a szenvedésről írni merőben különböző dolog. Bár az is igaz, hogy életünk során folyamatosan szenvedünk, s közben megfigyeljük a világot, és írunk róla. De nem vagyok annyira bolond bölcsész, hogy azt gondoljam, az a kisbaba, akit élve vettek ki a betontömbök alól Aleppóban, nem áll magasabban a szenvedésről való tudásban, mint én.

Vagyis ez a tudás numinosum, titok, szentség, bizonyos értelemben maga Krisztus. Főleg, hogy keresztalát olyasmi áldozatnak mutatja be, amelyen keresztül őt követnünk kell. Mondja is, hogy mielőtt élnél, meg kell halnod. Mindenkinnek van keresztje. Persze, vigasztal is, amitől én még jobban elsápadok, tehát mindenki csak olyan keresztet kap, amelyet elbír, mert ha nem, ott a halál, s vége, bonus track a mennyeknek országa, dj. Gabriel arkangyal fogad széttárt szárnyakkal a kapuban.

Tehát a péntekről kell írni, amikor nincs remény? Vagy a vasárnapról, amikor a szenvedés értelmet nyer? Lehet-e a kettőt szétválasztani? Emberi jellemzőnk, hogy igen. Protestáns testvéreimnek hivatalból érteniük kell, mert ha saját magamat nézem, akinek 15 éven át mindig pénteken volt a rádióadása, s a szlogenje az volt, hogy nincs remény, megöltük az Istent... A pénteki mise a kedvencem, s gyanús vagyok magam előtt, mint hitbéli perverz. Az, hogy a rádióhallgatót rá akartam venni, hogy jusson el a bűntudattól a bűnbánatig, nem ment fel az alól a lázadás alól, amelyet a szenvedéssel szemben érezni szoktam. Krisztus meg azt mondja, hogy fogadjam el. Szeressem is a töviskoszorút! Őrütségeket beszél, lássuk be.

Tényleg, ki találta ki a szenvedést? Isten? Vagy Ádám, egy lúzer, akit hiába figyelmeztetett az Úr? Édentől keletre sokkal rosszabb. Van Sztálin, meg Hitler, lapostetű és lepra, atombomba és Molotov-koktél, prostitúció és gyerekkatonák, gyilkosság számolatlanul, vagyis szenvedés rengeteg mennyiségben. Ehhez képest finomkodó kifejezés, hogy kenyeremet az arcom verejtékével szerzem meg.

Persze, a felelősség keresésében csak magunkat nyugtatjuk azzal, hogy egy fénylő angyal volt, amelyik olyan szépen sugárzott, hogy csak magát szerette, így elsötétült. Isten hozta, Lucifer, minálunk!

*

Ezen a pár oldalon valószínűleg képtelen leszek megválaszolni olyan kérdéseket, amelyekre sem Jónás, sem Jób nem tudott válaszolni, így próbálok pozitív lenni, amiben kétségkívül segít, hogy sokat olvastam a libanoni Henri Bouladot, a Caritas vezetőjét, aki érthetetlen módon örökké pozitív, pedig csak borzalmas helyeken jár, kedvenc helye Szudán. Hogy értsétek, egy példa: Szudánban a melegeket megölik, mégis jobb esélyük van a túlélésre, mint a keresztényeknek.

Boulad szerint folyamatosan javul a helyzet, én pont fordítva látom, alig bírom kívánni az apokalipszist, a kapu félig nyitva. De inkább neki lehet igaza, amikor azt mondja, hogy a szenvedés kölcsönös tudata nem volt meg korábban. Igaza van, a szenvedésben az okozza a kétségbeesést, hogy azt hisszük, tudjuk, hogy teljesen egyedül vagyunk. A technológia, a tévé, a net adta meg az esélyt arra, hogy együtt szenvedjünk. Kít érdekelt a százéves háborúban, ha levágták a kereszties zsoldosok a falu lakosait, kezdve a gyerekekkel?

Ignatio atya megjelenéséig senkit. Sokan mondják, akinek keserű sorsa volt, empátikusabbá, megértőbbé válik. Loyolai Ignácnak esetleg azért roncsolta szét a térdét egy

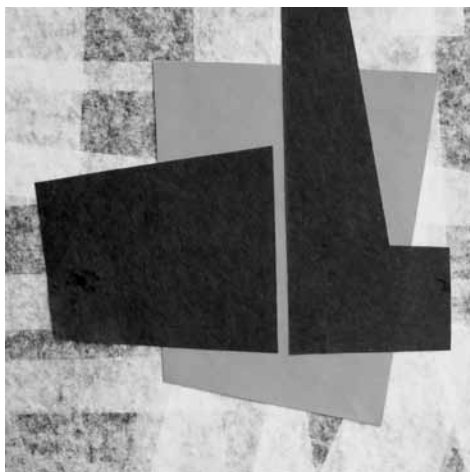
ágyúgolyó, hogy növekedjen benne az empátia? A zsoldoskapitányok akkoriban nem erről voltak híresek. Istennek furcsa megoldásai vannak, egy ágyúgolyó valóban elég akár a halálhoz, akár egy új élet születéséhez. Ekkor van értelme a szenvedésnek az idő tengelyén.

Vajon milyen lehetett Ignatio bűnbánata, aki annyi szenvedést okozott másoknak? Ráadásul szent lett a katolikusok szerint, vagyis teológiailag és gyakorlatilag is lehetséges, hogy a szenvedés okozójából a szenvedés elviselőjévé váljunk, s mégsem járunk rosszul. Pál biztosan bólogatna erre, hisz míg Saulus fehér galléros bűnöző volt a VIP-sátorból, Paulus már Isten gyermeke. Amúgy kedvenc teológusom aztán már következetesen ragaszkodott a szenvedéséhez, mert így legalább érezte a kegyelmet (2Kor 12,9).

Ágoston? Xavéri Ferenc? Úgy látszik, sokan vannak, akik a szenvedésen keresztül jutottak magasabbra, holott korábban a könnyebb és izgalmasabb utat választva már okoztak másoknak szenvedést.

Ágoston annyira hitt ebben, hogy még a bűnt (etiam peccata¹) is kegyelemnek tekintette – jaj a biztonságra törekvő langyosoknak –, hisz utána jön a szenvedés, abból bűnbánat, ilyenkor fentről ömlik a kegyelem, s a fából vaskarika lesz. Csoda. Új ember születik, pedig már élt eleget.

Minden tisztelettem mellett kénytelen vagyok megjegyezni, hogy ha ez igaz is, sajnos az ember tudata alig fogja át az időt, az itt és most-ban él, ahol a fájdalom sokkal erősebb, reménytelennek tűnik minden, vagyis amikor görcsöl a gyomrom, nem nagyon érdekel a szebb jövő. Bár az is igaz, hogy Pascalnak állandó gyomorgörcei vol-

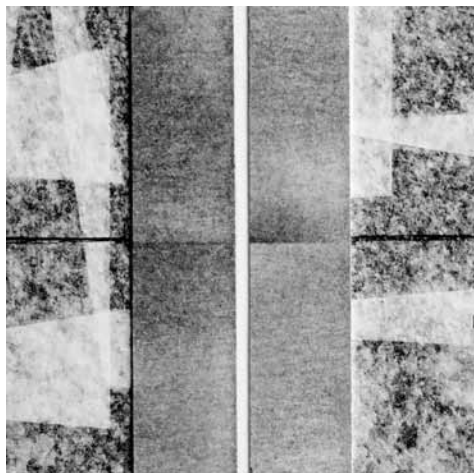

tak, mégis elég jól sikerült a *Gondolatok*. 36 évesen halt meg egy beteges élet után, gondolom, most már nem fáj semmije, boldog. Sartre mindenkinél őszintébb volt, s a boldogságot a szenvedés szünetelésének fogta fel. Néha azon kaptam magam, hogy egzisztencialista vagyok, főleg, amikor engem karaktergyilkolástak naponta a médiában. Istenem, csak ma ne történjék semmi! – imádkoztam Albert Camus fotója alatt.

Tehát igaza van Henri Bouladnak, amikor a szenvedés közös tudatáról beszél, amely csökkenti a szenvedésben a magányt, de a média rossz is lehet, öl és nyomorba dönt, valamint rohingya muzulmán testvéreink kiirtását sem sirattuk meg, emlékezetem szerint. Keresztényeket és muzulmánokat most nem köti össze a szenvedés, vannak sötét korszakok a történelemben. A szenvedésnek két virágzó ága van, a szeretet és a gyűlölet, jobb és bal lator, mindegyiknek szaga van, mindegyiktől el lehet bódulni.

Megint az zavar, hogy csak szavakat írok a szenvedésről, hosszan és egyre reménytelenebbül. Mennyivel egyszerűbb lenne, ha tudnék zenélni, és elzongoráznám. A zenében értem a szenvedés extatikus-ságát, mazochistán kéjelgek, mielőtt a lelkem felemelkedik, katarzisz, más ember let-

¹ „Még a bűnök is.” Ezt fűzte hozzá Augustinus Pál rómaiakhoz írt levelének következő mondatához (8,28): „Diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum” – „...akik Istent szeretik, minden javukra szolgálnak” (A szerk.)

tem, ha csak percekre is. Mindegy, melyik Requiemet hallgatom e célból.

Rádásul a zene képes a szenvedés enyhítésére, mindegy, hogy fúga vagy hiphop rap. Vajon a szavak vigasztalnak? Jób körül a barátok mind azt teszik, a Szentlélek helyett mégis az ördög fuvolázik.

A szavak legalább arra jók, hogy értelmessé teszik, ami értelmetlennek látszik elsőre. A felfoghatatlan, értelmetlen szenvedés a gonosz fúgája. Ha valaki a saját fogát fúrja, annak is fáj, aki látja. A semmi értelme a szenvedésben lakik, s a testen kívül a lelket is akarja magának. Ha győz, és megőrülünk, elveszítjük a valóságérzetünket, nyugodtan reménykedhetünk abban, hogy majd Isten kárpótol érte. Megvigasztal, maga mellé ültet. Nem véletlen, hogy a *félkegyelmű* szó az oroszban etimológiailag az istenihez, a messiáshoz kötődik. A bolond és Krisztus egymáshoz tartoznak, s nemcsak azért, amiért az okos görögök ezt az egész szenvedésmítoszt, amelyet a jeruzsálemi rabbi produkált, bolondságnak tartják. Számukra a bolond az, akinek elvették az eszét az istenek, nekünk meg Krisztus kedvence. A fogyattékkal élő kifejezés merőben ateista pc.

Többször meghaltam már, így vannak emlékeim az elviselhetetlennek tűnő szen-

vedésről. Amikor anyám meghalt. Amikor a keresztlányomat megölték. Amikor elváltam. Amikor társadalmilag megbuktam. A barátom elárult. Vért köptem, s mikrofonon keresztül beszéltek velem. Sötét, hosszasan tartó, kibírhatatlan fájdalom, amelyben a tested és a lelked is összetöretik. Csak egy miatt szeretek visszagondolni rá. Ilyenkor mindig hihetetlenül közel jött hozzám, szinte éreztem az arcának melegét, sőt, néha azt képzelem, ismerem Krisztus arcát, annyiszor volt közel hozzám a sötétben.

Azt szeretem benne, hogy mindig azzal szenved, akit vernek. Amikor nációk meleg arab fiúkat vernek viperával, ő ott van a homoszexuális muzulmánokban is. Büszke vagyok rá, hogy az igazság és az együttérzés fontosabb neki az erkölcsnél. Az erkölcsös emberek gyakorta pont az erkölcsikkal okoznak másoknak szenvedést. Filozófiai magyarázatot találni a szenvedésre: lehetséges, de jobb, ha előtte hisz az ember. Miért döntött úgy az Isten, hogy Káin homlokát megjelölve halhatatlanná tett minket, gyilkosokat? Hit nélkül válasz helyett dadognék.

Ám ha Simon Weil alapján állunk a világhoz, a szenvedéshez, nem felejthetjük a szerencsétleneket, az átkozottakat sem. Vak, süket, nyomorék, meleg, hetero, férfi, nő, munkás, bankár – mindenkinek van sorsa, és néha úgy dönt Isten, hogy kiszögezi őt a tér és idő keresztfájára.

Mit gondoljunk arról a mexikói anyáról és apáról, aki végignézte halála előtt gyermekei megkínzását, meggyalázását, elpusztítását? A szegények szenvednek a legtöbbet, ezt még a gazdagok is sejtik. Ebből a szempontból nem tűnik igazságosnak és racionálisnak ez a teremtés nevű cucc. Igaz, Immanuel Kant ezért tekinti szükségesnek a poklot is, ahol a földi banzájjal szemben ott várja a szerencséseket az örök tűz, amelyben mégis megfagysz.

Megint a titkok birodalmában vagyunk, ahol nehezen fér át a teve a tű fokán, de

azért átfér, míg az igazgatótanács elnöke nem. Ennyi? Simon Weil szerint a szentek serege csupa ilyen vesztesből áll. Istenhez csak azok kerülnek egészen közel, akiket le-
hagytak, meggyötörtek, leköptek. Furcsa mennyei kommandó, s örülök annak, hogy nem lettem pap. A papsággal méltóság is jár, az meg mocsaras terület. Végül maguk is elhiszik, hogy az egyenlők közt az első.

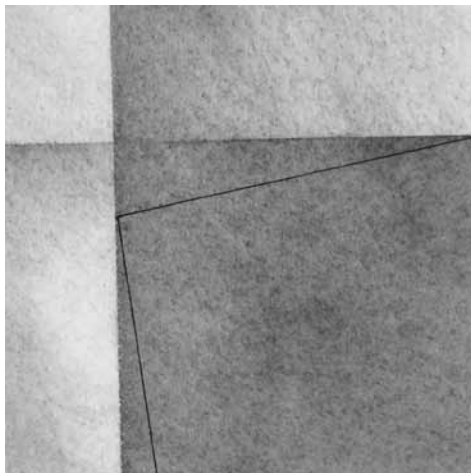
A szerencsétlenek legnagyobb fájdalma mégis csak az, hogy a társadalom undorodik tőlük. Érdemes tisztelni magunkat. Kinek adunk alamizsnát? Én annak, aki szimpatikus. Micsoda igazságtalanság a jótékonykodásban, lássuk be, akár zsidók, akár keresztények vagyunk. Ahogy jobban szeretem azokat, akik szeretnek engem. Úgy látszik, ösztönösen menekülök mások szenvedése elől. Elég nekem a magam baja – dohog bennem a kis ördög.

Érdekes paradoxon, de ha elég az embernek a maga baja, az biztos, hogy elidegenedik másoktól, s őt sem fogják szeretni. Vagyis a szegénységben a fájdalom szolidaritást szül, erre a gazdagok nem is vágyakozhatnak. Halála előtt sokat beszélgettem egy nagyon gazdag emberrel – Kapolyi Lászlóval –, s a várában ücsörögve éreztem, hogy hiába nagyhatalmú ember, kevesen szeretik. Abban biztos voltam, hogy Isten a kevesek közé tartozik, de félek, ő ezt nem érezte. Akkor már tényleg jobb szegényen meghalni, egyetlen ágyékkötőben.

*

Abbahagyom az írást, kávét főzök, hátha segít. Közben felnézek a falra, a keresztre, amelyet II. János Pál, Karol Wojtyła anynyira szeretett. Jézus a kereszten agonizál. Elnevetem magam: hirdetem az evangéliumot, és a jó hír ebben pont ez a két fa összeszőgezve. Nem a hal, hanem a kereszt lett a jelünk. Az a jó hír, hogy a szenvedés vége nem a halál! Azért ennél jobb marketingszöveget még senkitől nem hallot-

tam, s mégis hiszem, annak ellenére, hogy az egyetlen Jézus Krisztuson kívül ezt még nem támasztotta alá senki ember fia.

Röhrig Géza zsülien

nem vagy te még kész a túlvilágra
mentőt hívsz hát mielőtt elalszol
a traumatológián ébredve
torkod lüktet sajog még a slagtól

fáj de nem tudsz nem szívből örülni
az infúzió néma cseppjeinek
jobb igen jobb még ideát
ezt ott és akkor vajh ki nem érzi meg?

s bár te vagy kit nem látogat senki
kinek a magány cigiről ad tüzet
jobb igen jobb még ideát
ezt ott és akkor vajh ki nem érzi meg?

kabátod eltűnt nincs hova indulj
a hó ezer pajesza dülöngél
egy zárójelentés minden vagyond
s te boldog vagy hogy világra jöttél

Stark András

Szenvedés-terápia empátiával és humorral¹

A pszichoterápiás segítséget igénylő ember létezésének bizonyosságát, magától értetődését, a mindennapok szorongásmentes átélésének örömét veszti el. Az élettörténeti rekonstrukció segítheti újrateremteni a megszakadtnak vélt, folytathatatlanak érzett kontinuitást, segítheti megtalálni a jelen pillanatban sűrűsödő múltat. Új nézőpontot, rálátást és egyben értéktudatot, jelentést adhat az „itt és most”-nak.

Hogy a pszichoterapeutának, aki történetesen magyar zsidó, miért lehet affinitása az egyéni lét traumáinak, látszólag elviselhetetlen fájdalmainak átéléséhez és megértéses gyógy módjához, arra talán maga a zsidó sors válaszol. Ha minden egyes páciens lelki szenvedésének oka és értelme megtalálható, talán saját népem, családom, közösségem tragikus sorsa sem irracionális, hanem megérthető, és fájdalma enyhíthető, elviselhető.

Mindent átélni, átélni – csengenek a fülemben Mérei tanár úr² szavai és a hozzá társuló életbölcesség: Nem kell mindig jól járni. – Hát ez a veszély nemigen fenyegetett minket a múltban. [...] Ez tárgyiasította bennem azt a félelmet, amelyet a kamaszkor

önismereti éhsége már amúgy is fölka-vart: életképes lehet-e az ember személyiségében azzal az örökséggel, amelyet az ősök, de különösen a szülői átélt traumái jelentenek? Nem rejt-e magában a zsidó azonosságtudat időzített bombaként olyan pszichés érzékenységet, amely bármikor végzetes detonációval fenyeget?

Ez a kérdés nyugtalanított évekkel később is, amikor Erős Ferivel³ találkoztam és osztozva ennek átélésében, a nyugtalan kíváncsiság közös válaszkeresésre s a zsidó identitás kutatására sarkallt.

*

Miként a bűvart a mélységi mámor, úgy vonzott a pillanatok alatt megteremthető intimitás varázsa öntudatlanul a pszichoterápia felé. Izgatott a kérdés: vajon a zsidó sors azonossága lenne a titka, hogy

¹ Részletek a 2017-ben elhunyt pszichiáter szerző *Egy pszichoterapeuta identitásának gyökerei a magyar zsidó kultúrában* című írásából. Megjelent a Füredi János és Buda Béla szerkesztette *Műszak a diványon* című kötetben. Budapest, Medicina, 2006. 220–232. A részleteket Valachi Anna válogatta.

² Mérei Ferenc (1909–1986) Kossuth-díjas pszichológus, pedagógus, a magyar pszichodráma-mozgalom alapítója. Elsősorban a gyermek lélektana, a társadalomlélektan és a közösségek rejtett hálózata foglalkoztatta.

³ Erős Ferenc (1946) szociálpszichológus, a Pécsi Tudományegyetem pszichológiai doktori iskolája elméleti pszichoanalízis programjának egyik alapítója és korábbi vezetője.

az ember a másik élettörténetét mint sajátját élheti át, szinte szavak nélkül? E titok vonzásának mélyén szorongásra is lehettem, állandó bizonytalanságra, hogy vajon el tudom-e fogadtatni magam a másikkal, az idegennel. Hiszen a zsidó családtörténet, amelyet már gyerekkéjjel észrevétlenül magába szív az ember, önkéntelenül is kiépíti a kirekesztéstől, a megbélyegzéstől, a létezéshez való jog kétségbevonásától való félelem reflexeit.

A pszichoterápiás kapcsolatteremtés során újra és újra átélhetem és kipróbálhatom, hogy képes vagyok-e elfogadhatóvá lenni egy ez idáig idegen ember számára, miközben egzisztenciális szorongásom feloldásának vágyától is hajtván törekszem feltétel nélkül „botránkozásmentesen” elfogadni őt. (Freud fogalmára utalok a botránkozásmentes pozitív áttételről, illetve arra, ahogy Greenson⁴ leírta (1964) a terápiás szövetséget, illetve a munkaszövetséget.)

Úgy gondolom, felismerhető e jelenségben az emancipációs törekvés kisipari, hétköznapi megjelenése. Úgy tűnik, a magyar zsidóság évszázados emancipációs hagyományából annak véres kudarc ellenére sem olyan könnyű kigyógyulni. Az illúzióvesztés is mindennap kijózanítóan újraélhető az empátiás folyamat során, a kint is vagyok – bent is vagyok egyidejűségében és kettősségében. A másik személyiségevel történő időleges egybeolvadás, beleélés és a rálátást igénylő és feltételező kívülmaradás nézőpontjainak dinamikus változtatása, alternálása a pszichoterápiás hatás egyik alapja. A terapeutának be kell látnia, hogy a bensőségesség, az intimitás élménye nagyon is kötött a pszichoterápiás helyzethez. A páciens pozitív és negatív érzéseinek jó része –

⁴ Ralph R. Greenson (1911–1979) amerikai pszichiáter és pszichoanalitikus, aki más hírességek között Marilyn Monroe-t is kezelte. Greenson az elsők egyikeként tárította empátiás tapasztalatait háborús élményeivel, kifejlesztve a poszttraumás stressz-zavarok terminológiáját.

hála istennek – nem csak az ő személyének szól. Bár önmaga elfogadtatása a páciens által illúzióként egyetemesnek tűnik, valaképpen nagyon is partikuláris és időleges elfogadtatása egy olyan személyiségnek, akinek terápiás törekvéseitől, hatásától, lényétől elválaszthatatlan – még ha törekedne is erre – a zsidó identitás.

Mindennapos tapasztalatom ugyanis, hogy pácienseimben – a terápiás kapcsolat mélyülésével és a sajátos indulatáttetelese folyamatba ágyazva – akarva-akaratlanul is előhívom azokat az emlékeket, képzet-társításokat, érzéseket, amelyek valamilyen formában zsidó személyekhez kötődnek. Ennek megjelenése sokszor szimbolikus, máskor a mindennapi kultúra, mint például a *Szomszédok* című tévésorozat Nagenheim doktora⁵, szolgáltatja hozzá a vivőanyagot. Ennek nyomán az asszociációk fonálán azután rendszerint előjön a család, a kulcsszemélyek interpretációja és viszonyulása a zsidóhoz mint a másság megtestesítőjéhez. Ez persze segíthet megérteni és ezáltal elfogadni és elfogadtatni a páciens szorongásokkal átélt, büntudatos vagy elhárított „mátságát”, individualitását.

Végül, e kérdéskör lezárásaként nem tudom megállni, hogy ne idézzem Laing⁶ dialógus-versét a *Tényleg szeretsz?* ciklusból.

Maga ugye zsidó?

igen

Nem is néz ki zsidónak, tudja, mire gondolkodok

nem

⁵ Nagenheim doktor a Horváth Ádám rendezte sorozat egyik főszereplője, aki nagy népszerűségnek örvend lakóközösségében. A doktor származásáról mindenki tud, de az senkit sem zavar.

⁶ Ronald David Laing (1927–1989) skót orvos, pszichiáter volt. Műveiben főként a pszichózis megtapasztalásával és megértésével foglalkozott. Gyakran sorolják az *antipszichiátriai* mozgalom képviselői közé, noha ő maga határozottan visszautasította ezt. Munkássága hozzájárult a pszichiátriai betegségek humánusabb megközelítéséhez.

Szóval nem ortodox ugye, vagy valami
 ilyesféle
 ó nem, dehogy
 Tudja, itt szó sincs antiszemitizmusról,
 ugye ért engem
 nem kell félnie, nem lesz semmi problé-
 mája, tudja mire gondolok
 jó, jó
 Nem, semmiféle problémája nem lehet
 (szünet)
 Biztos bene, hogy nem ortodox?
 Ó nem, pszichoanalitikus vagyok
 Ó igen, természetesen, nem, önnek sem-
 miféle problémája nem lehet, csak mond-
 ja azt, hogy református, és kész, tudja, mire
 gondolok. [...]

*

A pszichoterápiás folyamatot, miként az életet, a humor teszi elviselhetővé. Elfojtott agressziós feszültséget vezet le, távolságot teremt – elsősorban önmagunktól. A zsidó humor lényeges funkciója, hogy az önirónia segítségével elviselhetőbbé teszi a köztötségeket – mint például a házasságot –, s önmagát választja céltáblául, hogy ezzel edződjön a külső agresszióhoz.

A pszichoterápia sokat tehet a páciensért a büntudatosan elfojtott agresszív feszültség kifejezésének elősegítésével. Ez nehezen sikerülne a humor, az önirónia segítségével nélkül. Ugyanakkor az önreflexiós készséget is fokozza, és ezáltal szabadabbá is teheti, ha képessé válunk kívülről látni indulatainkat, félelmeinket, vágyainkat. A zsidó sorsból fakadó kérdés és kihívás az önmeghatározásra kitermelte azt az önreflexiós készséget, amelyet mintaként nyújthat át a terapeuta, mint a túlélés technikáját. [...]

*

Korosztályomra jellemző, hogy nemigen ismerhette nagyszüleit. A pszichoterápi-

ás alaphangulat szükségszerű alkotóelemét képező érzelmi melegséget, toleranciát, feltétlen elfogadást a páciensek emlékeiben rendre nagyszüleikhez társítják. Családi mítoszok visszhangoznak bennem, melyek arról szólnak, mennyire emlékeztetek én egyik vagy másik nagyszülőmre. Úgy tűnik, e hiányból kell megszületnie a soha nem tapasztalt érzelmi viszonyulásnak, amelyet csak egy nagyszülő képes megteremteni, aki nem akarja megváltoztatni unokáját, nem kritizálja, hiszen a gyermek létezése önmagáért való öröm számára. [...] Én egy közösség füstölgő romjain születtem. Hiánya manufakturális eszközökkel csillapítható, sok-sok áttétellel pszichoterápiás csoportjaim illanó közegében. Titkon talán az is hajt, hogy akivel sikerül megízlelgetni a tolerancia, a megértés, az elfogadás élményét, talán már nem keres mássága, különössége folytán senkiben céltáblát.

*

Miért ebbe a földbe gyökerezik a pszichoterapeuta lába?

Már 18 éves koromban meg kellett kérdeznem magamtól, mi köt ide, ahová viszaszállt annak a tűznek a füstje, amelyben anyámnak apját, apám fiát és annak anyját égették el. Már egy ideje tudni vélem a választ: a magyar nyelv, a benne kifejeződő kultúra. E nyelv képezi számomra és közvetíti a fantáziáik, az álmok, a képzettársítások szimbolikus elemekkel dúsan át- meg átszótt szövetét, amely potenciálisan összeköt minden itt élővel. Tel-Aviv-i pszichiáter barátommal beszélgetve szinte kényszeresen idéztük Petőfi és Radnóti, Ady és József Attila verssorait – önkéntelenül. Számomra magyar a pszichoterápia nyelve, amelyet minden egyes páciensemrel újra és újra elsajátítva, hitelesítve és teremtve együtt tesszünk a megértés közvetítőjévé.

Röhrig Géza
pöcök megtorpan

bombázás előtt kiszórt röplapként
szálldosnak a falevelek

a sarat mintha vasból kovácsolták volna

nem hó ez valami reszelék
mintha fehér ékezetek hullanának
dagasztáshoz belisztezt gyúródeszka lett
a város

hártvásodnak a tócsák amőbái
szigorodik az idő
idül

a csillagok szanhedrinje kiül

tigris a hold
őrt jár

ő mint szagot kapott őz áll egy
keresztveződesben

féklámpák fénye vérzik alatta

gilisztája lehet hisz mindig vakarja

inkább lépnek tócsába de kikerülnek

egy útfelbontás jelzőlámpájánál melengeti
kezét

a vályúban álló malacok szomorával
tekintget

fáradt
akár egy leragadt méhecske
ki érzi többé nem látja a királynőt

Visszatérés a csillagos házakba

2018. október 19-étől november 26-áig volt látható a Wekerlei Társaskör pincegalériájában Bódey János fotóriporter kiállítása „Visszatérés a csillagos házakba” címmel. A csillagos házak azok a lakóépületek voltak, amelyeket a fővárosi polgármester 1944. június 16-án kiadott rendeletével a zsidók lakhelyeül kijelölt. Bódey János úgy gondolta, ismerni akarja ezeket az épületeket és azokat az embereket, akik még élnek azok közül, akik egykor gyermekként itt voltak otthon. Nyomozni kezdett, megismerkedett olyan idősebbekkel, akik laktak csillagos házakban. Aki vállalta, azzal visszament annak házába, beszélgetni, emlékezni. És közben elkészültek a fotók. Bódey János 1977-ben született Zalaegerszegen. A Külkereskedelmi Főiskolán, majd a Közgazdaságtudományi Egyetem szociálpolitika szakán szerzett diplomát. 2013 óta az index.hu fotóriportere. A Magyar Sajtófotó-pályázaton évek óta díjakat nyer képeivel. A kiállításon bemutatott 11 fotóból álló sorozata első díjat nyert.

E képekből mutatunk válogatást a Hét Hárs mellékletében. Az alábbiakban a képekhez készült bevezető szöveget és az azokon szereplő asszonyok és férfiak, egykori gyermekek személyes visszaemlékezését közöljük a képek sorrendjében.

Kalas Györgyi A csillagos házak

1944. június 22-én született az a törvény, amely elrendelte, hogy Budapest zsidó polgárainak – otthonukat elhagyva – alig két nap alatt a számukra kijelölt csillagos házakban kell összezsúfolódnuk. A házak többsége ma is áll. Sokan a hetven év alatt egyszer sem tértek vissza, mert nem tudnak szabadulni az emlékeiktől, de olyan is van, aki még ma is ott lakik. Mindenkiel az egykor családja számára kijelölt csillagos ház-

ba tértünk vissza, és ott beszélgettünk vele emlékeikről.

1944. június 23-án és 24-én minden zsidó származású budapesti lakost az arra kijelölt csillagos házakba költöztettek. A házakat azért hívták így, mert sárga csillaggal meg kellett jelölni a ház bejáratát. A hatóságok próbáltak eleve olyan házakat kiválasztani, ahol nagyobb arányú volt a zsidó lakók aránya, vagy a ház rosszabb állagú volt, és ahol az átlagosnál magasabb volt a lakbér. Sokan tiltakoztak az ellen, hogy az úgynevezett keresztény házukból zsidó házat csináljanak, de olyan is volt, aki önként kitette a sárga csillagot, csak hogy a saját lakásában maradjon. A több mint kétezer kiszemelt házból végül a véletlen folytán éppen 1944 darab házat jelöltek ki, ezekből ma 1600 ház áll. Nem csak lakóépület van közöttük: a Kossuth Lajos tér 2–4. szám alatti Miniszterelnöki Hivatal is csillagos ház volt, akárcsak a mai Radnóti Színház vagy éppen a Bolyai utcai óvoda és több iskola is.

A csillagos házakat a gettó előszobáinak tartják, bár több történész szerint valójában azért zsúfolták csillagos házakba a zsidó lakosságot, hogy innen hurcolják el őket 1944 júliusában, amikor a tervek szerint megkezdődött volna a budapesti zsidóság deportálása. Ennek bizonyítéka lehet többek között, hogy a ma Budapesthez tartozó elővárosokban, például Kispesten, Újpesten – amelyek 1944-ben még nem tartoztak a fővároshoz – a csillagos házakból egyenesen a haláltáborba küldték a lakókat.

A zsidók többsége 1944. december elejére a csillagos házakból a gettóba került. A budapesti zsidók nagyobb része végül túlélte háborút, bár az elővárosokból 27 ezer embert vittek a haláltáborokba. További 50 ezer embert a mai Budapest területéről vittek el a nyilas hatalomátvétel után, több ezer zsidót (számukat 3 és 15 ezer közé teszik) lőttek a Dunába, és a gettóban is több ezren haltak meg annak 1945. január 18-i felszabadulásáig.

Horváth Ágnes **Népszínház utca 30.**

A Nagy Lajos király útján laktunk, kilenc éves voltam, amikor nekünk is csillagos házba kellett költöznünk, bár a költözés, az durva eufemizmus, akkor már nem járhatunk iskolába sem, elvették az üzletünket is. Először ott jelöltek ki egy csillagos házat.

Jöttünk haza egyik nap a barátnőmmel, és nagyon meleg volt, úgyhogy levettem a kabátomat, az iskolaköpenyemen azonban nem volt rajta a sárga csillag. Édesanyámat ezért úgy megverték, hogy bevérzett a tüdeje, és azonnal kórházba került, minket pedig kiköltöztettek a Népszínház utcába egy másik csillagos házba. A János Kórházban nagyon jól bántak velem. Az orvosa azonban egy helyszíni ellenőrzés során azt találta mondani a nyilasoknak, hogy itt nincsenek zsidók, csak betegek. Ott helyben, a betegek előtt agyonlőtték. Én nem akarom a németeket mentetegetni, de ezt mind magyarok csinálták. Rólam a sárga csillagot egy orosz katona tépte le végül.

Édesanyám a tüdőbajjal a kórházból már a gettóba jött, mert akkor már ott voltunk, az ostromot még túlélte és még haza is tudtunk menni nagyanyám lakására, de pár nappal később, éppen anyák napján meghalt. Engem a nagymamám nevelt fel, de az én lányomnak nem volt nagymamája, illetve volt egy másik, aki Auschwitzból jött vissza.

Amikor Izraelben voltam, a gyerekek azt kérdezték tőlem, hogy mi ezt miért hagytuk? De hát mit tehetett volna egy kilenc éves gyerek?

Bánki Iván **Erdélyi utca 19.**

Ide születtem ebbe a házba, és itt éltem hét-éves koromig, sőt itt laktak a nagyszüleim, a nagynéném és az unokatestvéreim is. Amikor kijelölték csillagos háznak, én nem

fogtam fel annyira tragikusan, egy hétéves gyerek örül, ha történik valami. Éreztük a veszelést, de sokat játszottunk és nevtünk, az ötödik emeletről néztük a repülőket, és a Darumadár fenn az égen című nóta dallamára azt énekeltük, hogy

*„Repülőgép fenn az égen Magyarország felé száll,
Bombáit ledobja szépen, Budapest határánál.
Repülj repzaj, ha lehet, vidd el ezt a levelet!
Mondd meg az én Sztálinomnak,
küldjön egy-két ruszki bácsit énnekem.”*

A proklamáció napján aztán mindenki nagyon boldog volt, és a felnőttek leverték a házról a sárga csillagot. Egy szép, napsütéses vasárnap volt, amikor egyszer csak az Erdélyi utca felől, a háztetőn keresztül elkezdtek bemászni a nyilasok és a csendőrök, és akkor elkezdődött a durvulás. A háztetőn keresztül rohamoztak meg minket, és kiabáltak, hogy *„büdös zsidók, le az udvarra! Egy se maradjon, mert felkoncoljuk”*. És akkor én hétévesen megfogtam édesanyám kezét, és mondtam neki, hogy ugorjunk le az erkélyről, és legyünk öngyilkosok. Anyám pedig rám szólt, hogy bolond vagy?

Végighajtottak minket feltartott kézzel városban a Tattersallig, ami a mostani Aréna helyén van. 14 éves gyerekek jöttek a menet mellett, a puskájuk a bokájukat verte, és tereltek minket. Mire odaértünk, már nagyon rosszul voltam, remegtem a soktól, és belázasodtam. Az anyám szólt az egyik nyilasnak, hogy nem tudna-e adni egy takarót? Mivel a Lóversenypályán voltunk, sok ló volt, és a nyilas tényleg hozott nekem egy lópokrócot. Ma is érzem még a lószagot.

Ott ültünk a lelátón, és élesen emlékszem, hogy egyszer csak megszólalt a hangosbemondó, és azt ordították, hogy: *zsidók, most az egyszer még hazamehettek! Szálasi nemzetvezető testvér elengedett titeket*. És akkor a zsidók, akik ott vacogtak dideregtek, féltek, elkezdtek ordítani, hogy éljen Szálasi! Ak-

kor még visszajöttünk a házba, de amikor elkezdtek a KISOK-pályára¹ összegyűjteni a nőket, akkor anyámat a keresztény barátai elbújtatták a Fehér György utcában. Ez volt november elején, és én januárban láttam őt viszont. Heten ott, a Fehér György utcában egy raktárpincében élték túl Budapest ostromát. Az utolsó két hétben már nem volt mit enni, ezért éjszaka kiszöktek, és a kidobott szemétben kotorásztak krumplihéj után.

Én pedig nagyapámmal elkerültem a Klauzál tér 5.-be, de apám közben tudott nekünk védlevelet szerezni a svéd nagykövetségtől, így elvittek minket a Hollán Ernő utca 28.-ba, egy védett házba. Közben egyszer megjártuk a Duna-partot, de engem egyszer csak egy rendőr kiparancsolt a sorból, és azt mondta, hogy fiacskám neked pisilni kell. Én meg mondtam, hogy nem kell pisilni. De pisilni kell! – mondta még egyszer, és belerángatott egy bokorba, így én megúsztam. A többiek meg mentek tovább.

A felszabadulás után egyszer visszajöttünk ide, az Erdélyi utca 19.-be, de már egy másik család lakott a lakásunkban. Anyám kérdezte, hogy miért vannak ott, mondták, hogy ez az ő lakásuk, mert ezt nekik kiutalták. Hát ha kiutalták, gondoltuk, nincs mit tenni, anyám egy év múlva Zuglóban kapott egy kis lakást. Eltelt 40 év, mikor televíziósként egy műsort készítettem elő Olaszországban, Triesztben, ahol azt mondták, szerveznek nekem találkozót egy híres magyarral, Gorgio Pressburger író-rendezővel, aki 1956-ban került ki Olaszországból. Ahogy beszélgettünk kiderült, hogy ő is a Teleki téren lakott. És hol? – kérdeztem. Hát az Erdélyi utca 19.-ben, a negyedikben. És kiderült, hogy a Pressburgerék voltak azok, akiknek a mi lakásunkat kiutalták.

¹ A Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja által fenntartott sportpálya, amely 1944. október 23-án zsidó nők gyűjtőtáborául szolgált. (A szerk.)

Márton Tamás Népszínház utca 46.

A mi házunkban itt a Népszínház utcában az volt az érdekes, hogy az itt lakó keresztények nem mentek el a házból, hanem itt maradtak, és ahol tudtak, segítettek. Hogy ez a ház zsidó ház lett, az én édesapámnak köszönhető, mert összeköttetései révén 10 ezer pengőért sikerült ezt a házat is csillagos házzá nyilvánítani. Ami azt jelentette, hogy be kellett fogadnunk másokat. Hozzánk félig keresztény rokon családoktól érkeztek a zsidó rokonok.

Itt a házban rögtön október 15-e után megjelentek a nyilasok, kettes csoportokba állítottak, és elvitték minket először a Teleki térre, majd a Lőversenypályára. Mindenkit kitereltek, egyértelműen csak azért, hogy ki lehessen rabolni a lakásokat. Amikor nagyon nagy volt a veszély, engem bevitték az árvaházba, hogy hátha azt nem fogják bántani. Közben a nagyanyámat és nagynénemet bevitték a gettóba. Anyámat már korábban a házmester elvitette, őt deportálták, és ott is halt meg Bergen-Belsenben, a felszabadulás után két nappal. Én az árvaházban véletlenül meghallottam, hogy onnan is elviszik a gyerekeket, ezért inkább megszöktem, és bementem a gettóba. Apám munkaszolgálatban volt, ahonnan sikerült megszöknie, átgyalogolt januárban Esztergomba, ahol egy kórházban bujtatták és ápolták, mert elfagyott mind a két lába.

Január 18-án – akkor már enni nem volt mit – tépték fel a szovjet katonák a gettó kapuját, és kitereltek minket. Eljöttünk a Blaha Lujza térig, ott elkapott egy orosz, és le tépte rólam a sárga csillagot. El nem lehet mondani, hogy nézett ki ez a város. A Corvin Áruház a pincétől a negyedik emeletig tele volt holttestekkel. A villamossín valami csoda folytán épen maradt, és minden második nap jött itt egy gőzmozdony, és vitt két-három vagonnyi holttestet a temető-

be. Visszajöttünk ide, és az egész lakás egy romhalmaz volt. De itt lakunk azóta is.

Amikor a németek megszállták az országot, már sejtettük, hogy itt valami rossz készül, de fogalmunk sem volt semmiről. 1943 nyarán sétáltunk az anyámmal a Duna-parton, és hatalmas hajók úsztak lefelé, amiben lehetett látni, hogy emberek voltak. Őket már deportálták északra. Ott ült az előkelő zsidó társaság a Duna-parton, és szörnyülködtek. És senkinek nem jutott eszébe, hogy egy év múlva ugyanilyen sorsunk lesz nekünk is.

Oláh Zsuzsa Csanády utca 21.

Az olaszliszkai nagymamámnál voltam, amikor elkezdtek vidékről elvinni a zsidókat. Anyám akkor azt akarta, hogy minél hamarabb kerüljek vissza. Ott a faluban találtak nekem egy paraszt bácsit, úgy kellett szólítanom, hogy apuka. Az ő nevéen, Pásztori Zsuzsika néven jöttem haza a vonaton. Nagyszüleimet aztán el is vitték, Auschwitzban haltak meg.

Minket ide költöztettek a harmadik emeletre a csillagos házak kijelölése után. Itt lakunk az anyám, a nagynéném, az unokabátyám és én, apámat akkor már elvitték munkaszolgálatba. Négyéves voltam, de emlékszem, hogy mindent tudtam, mi az, hogy zsidó, és mi az a halál. Esténként a felnőttek összegyűltek és sutyorogtak. Egyik este az anyám egy Olga nevű barátnője hozott mérget, és azt mondta, hogy legyünk mindannyian öngyilkosok, mert pillanatokon belül mindenkit elvisznek. Erre anyám azt mondta, akinek gyereke van, az nem lesz öngyilkos.

De egy pár nap múlva valóban szóltak anyuéknak, hogy viszik el az embereket. Ez volt a Duna-partos menet. Akkor beágyaztak minket az unokatestvéremmel az ágyba és azt mondták akármilyen kiabálást lökdösődést hallunk, maradjunk a takaró alatt, és csak ha teljes csönd van, akkor bújjunk elő. És ez így is volt, fogtuk egymás kezét a ta-

karó alatt, hallottuk, hogy mindenkit elvittek, és amikor csönd lett előmáztunk.

Aztán egy idő múlva megjelent az anyám és a nagynéném is. Őket vitték a Duna-part-ra, de kiugrottak a menetből egy kapualjba, mert szerencsére akkor már nem volt elég nyilas. Aztán egy kis idő múlva kaptunk hamis keresztény papírokat, megtanítottak pár nap alatt az összes imára, és az ostrom alatt keresztényként bujkáltunk egy pincében, aztán hazakerült az apám is az orosz munkaszolgálatról.

Amikor 11 éves voltam, jött egy vendégtanár órát tartani. Nagyon ismerős volt, és éreztem, hogy ő is mindig engem néz. Az óra után odahívott magához, és megkérdezte, hogy hogyan hívnak, és nagyon kiakadt. Kiderült, hogy ő volt az az Olga nevű vegyész, aki megpróbálta az anyámat rábeszélni, hogy öljük meg magunkat.

Deákné Éliás Zsuzsa **Kun utca 12.**

Eredetileg a Teleki téren laktunk, de az nem volt zsidóház, ezért ki kellett költöznünk. Költöztünk volna mi magunktól is, de pont a költözés előtt egy nappal kapott anyukám egy értesítőt, hogy lehet menni apukámat meglátogatni a munkaszolgálatba. Ezért elmentünk ahhoz az illetőhöz, aki jött volna a lakásunkba, hogy kérjünk egy nap türelmet, aki erre annyira megmérgeződött, hogy rögtön feljelentett minket. Anyukámat három nap múlva már vitték is Auschwitzba, én pedig ott maradtam a húgommal, az anyai nagyapámmal, a másik nagymamámmal és a nagynénémmel. Így költöztünk el együtt ide, a Kun utcai csillagos házba.

Most a fotózáson néztem meg újra a lakást, amiben laktunk. Éppen költözködtek, így beengedtek a lakásba, nem is emlékeztem, hogy ennyire picik voltak a szobák, egy gyereknek ez nem feltűnő. Mi csak játszottunk egész nap, nagy volt az udvar, az ösz-

szes gyerek mindig a földszinten volt. Nem fogtuk fel mi történik. Szerettem azt a környéket, szerettem ott lakni, szeretettel gondolok rá. Az, hogy nyomorogtunk, nem volt feltűnő, mert mindenki nyomorgott.

A rosszabb dolgok ezután jöttek, amikor elvitték a két nagynénémet is, és a nagyszüleim már tudták, hogy a gettó következik, amitől próbáltak minket megmenteni. Az apukám üzent mindig valakivel, hogy kihez menjünk, össze-vissza bolyongtunk a városban, küldtek minket egyik helyről a másikra. Voltunk Sashalmon, a kilencedik kerületben meg a tizenharmadik kerületben. Mindenkinél voltunk néhány napot, aztán mentünk tovább. Volt, hogy négyen aludtunk egy vaságyban, volt, hogy egy üres lakásban voltunk ketten, és napokig csak sót és pirospaprikát ettünk, nem lehetett vilányt gyújtani, se mászkálni, se lehúzni a vécét. Én voltam tizenkettő, a húgom kilenc, a végén már nekünk is ketté kellett válnunk, mert csak egyikünket tudták bújtatni. Nagyon jók voltak velünk az emberek, nem mondhatom, hogy bárki rossz lett volna.

A nagyszüleinket közben bevitték a gettóba, ahol a nagyapám meghalt. Lelőtték, mert állandóan kint állt az ajtóban, és várta haza az anyámat. Mondták neki, hogy ne álljon ott, de akkor is ott állt, hát lelőtték.

A felszabadulás után visszajöttünk a Kun utcába, aztán hazajött apám is a munkaszolgálatból, és valahogy hazakeveredett a nagymama és az egyik nagynéném is. És egyszer csak megjelent a kapuban anyám, Auschwitzból, húszkilósan. Szerencséje volt, mert a konyhára osztották be. Otthon is mindig nála evett az egész környék, volt egy kis boltja, ahol szendvicseket csinált. Apukám éppen randevúra készülődött, kenceficézte magát, és akkor megjelent az anyám, mi meg kiabáltunk, hogy apa, anya, apa, anya! Így végül nem ment el udvarolni. Anyukám később azt is el tudta intézni, hogy visszacseréljük a lakást. 95-ben jöttem el a Teleki térről. Nagyon szerettem.

Jakab Endre
Népszínház utca 59.

Mi itt laktunk ebben a házban, a Népszínház utcában. Itt majdnem mindegyik ház csillagos ház volt, olyan sok zsidó lakott a környéken. A nyilas hatalomátvétel után a légoltalmi parancsnok, aki a harmadikon lakott, kilőtt a házunkból, mire elkezdtek kiabálni a nyilasok, hogy ki lövöldözik? Ennek ürügyén elkezdtek mészárolni a nyilasok, akik mind magyarok voltak, és ott ölték meg 21 embert, köztük az én édesapámat is, aki hétvégére éppen otthon volt munkaszolgálatról. Egyenként vitték ki őket az utcára és lötték őket agyon. Majdnem minden férfit agyonlőttek, még egy nyolcvanéves öregembert is. A németek közben a ház ablakait lötték, és anyám is megsérült. Én 15 éves voltam akkor.

Sokan beszélnek zsidó ellenállásról itt a Népszínház utcában, de sajnos semmiféle ellenállás nem volt. Este a rendőrség visszavitt minket a lakásba, és ott volt egy hatalmas vérfolt a ház előtt. A háborút végül egy védett házban éltük túl az édesanyámmal hamis svéd papírokkal, a háború után pedig rögtön kivándoroltunk. Franciaországba mentünk, utána tíz évet éltem Izraelben, majd kimentem Amerikába, és ott éltem 37 évig, aztán mégis visszajöttem. Hogy minek, azt ne kérdezze.

Röhrig Géza
kovboj

szürke gömböcskéket hoz a szél
 elpattannak gomolyogva
 ki pöfékel s fújja füstjét
 szappanbuborékokba?

jön magasan jön mélyen
 szökött magzatburkok szállnak
 állat fölvetve röhög egy
 hajléktalan istenállat

Kácsor Zsolt

Ez az ember

Ez az ember már magzat korában megtörtetett, mert az első pillanattól kezdve ki akarta vetni magából az anyaméh meleg műhelye, és ami másoknak maga a paradicsom, az neki maga volt a pokol, hiszen nem akarta őt az anya, nem akarta őt az apa, ezért ő sem akarta saját magát, kezdetben senki sem akarta őt, nem tudni, nem tudni, ma sem tudni, hogy kezdetben ki akarta őt, tán egyedül az Örökkévaló a maga képére, pedig már magzat korában meg akarta ölni őt az anya, aki lajtorja magasából ugott le, hogy elvetéljen, méreggel teli kádba ült, hogy elvetéljen, fölmászott az élet fájának legtetejébe, és onnan vetette le magát, hogy elvetéljen,

meg akarom ölni ezt a fiút,

ez zúgott az anyában, mint a tenger, és hallotta ezt a zúgást a fiú odabenn, és nem értette, hogy miért szánják őt halálra, hiszen alig élt még, és nem értette, hogy miért támadt ez a gyilkos indulat ellene, ami az anyja vérével szivárog bele, át a testén, bele a kicsiny szívkamrákba, vajon mi lehet ez, mi ez, mi lehet ez, kérdezte a fiú odabenn, de nem adta föl, igyekezett meghúzni magát a burokból, igyekezett jó lenni, pedig azt sem tudta még, hogy lehetne rossz is, igyekezett nagyon kicsi és észrevétlen maradni, hogy ne okozzon fájdalmat az anyaméh tulajdonosának, aki meg akarta ölni őt, s mivel semmiféle háztáji trükk révén nem sikerült elvetélnie, az anya a növekvő hasát egy szép, mélysárga kendővel elszorította, hogy a fiú haljon ebbe a szorításba bele, de a fiú nem halt meg, csak a csontja törött el, a bal lába

eltörött már az anyaméhben,

és ha a fiú ordítani tudott volna, akkor ordított volna odabenn, így csak a magzatvizet nyelte szüntelen, amely sós volt a könnyeitől, hiszen folyt a fiú könnye szüntelen, de mégsem adta föl, nőtt és növekedett, mert azt hitte, hogy ez az ő dolga, élni és növekedni az élet dicsőségére, és nem tudta, hogy az anya éppen ezt nem akarja, ezt a növekedést nem akarja, és vele ezt az életet, az anya tehát még egyet szorított azon a szép, mélysárga kendőn, amivel a hasát elkötötte, és akkor annak a fiúnak eltörött a keze is az anyaméhben, eltörött a jobbja, és ha ordítani tudott volna, akkor ordított volna odabenn, hiszen miután eltörött a lába, most eltörött a keze is, és

még nem volt vége

a szenvedésnek, hiszen a fiúnak volt már füle a hallásra, és hallotta, hogyan káromolja őt az anyja, és volt már szeme a látásra, és látta, hogy a magzatburok, ami másoknak maga a paradicsom, az neki maga a pokol, és volt már nyelve az ízelelésre, és az volt az első észlelése, hogy az élet vize igazából sós és keserű, de ez a megnyomorított fiú mégsem adta föl, nem tudni, hogy miért nem, nem tudja megmondani senki, hogy a magzatburokban megtöretett fiú vajon miért nem adta föl, élni akart, de nem tudni, mi végre, hiszen meg akarta ölni őt az anyja, az apja pedig messze elkerülte, hiszen azt is észlelte ám a fiú, hogy az ő anyja egyedül él, és nincs neki senkije, csak a megtöretett babája odabenn, aki egyre csak növekszik, és

növekszik vele a kín,

hiszen együtt fejlődött ki ez a fiú az emberi kinnal, ő lett hát a legjobb barátja, maga a szenvedés, és azt súgta neki a szenvedés, hogy ne félj, kis barátom, mert ha senkid nem lesz e világon, én mindig melletted leszek, mire megint elsírta magát a fiú odabenn, mert megértette végre, hogy odakinn sem vár órá semmi, csak kín és szenvedés,

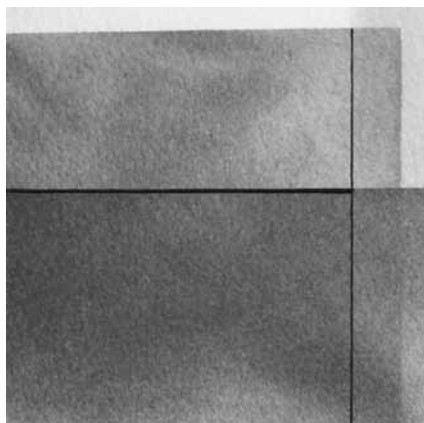
és nem értette, hogy miért támadt ez a gyilkos indulat ellene, vajon mit követett el, és vajon ki ellen, és miért e büntetés, mi végre vajon, de mégsem adta föl, a szervei dolgoztak precízen, mint apró műszerek az anyaméh meleg műhelyében, és amikor eljött

a születés pillanata

egy februári napon, akkor az anya elvetette magát az udvaron, lefeküdt a fagyott földre, hogy a gyereket odaszülje, rá a puszta földre, hogy a szülésbe lehetőleg mind a ketten haljanak bele, mert az anya nem akart élni már, minek, minek, minek éljek, ez zúgott benne, mint a tenger, de a fia nem adta föl, a megtöretett fiú megindult a pokolból kifelé, megindult törött lábbal, és belekapaszkodott az életbe törött kézzel, pedig fáj neki az út minden egyes centimétere, és fáj neki a megérkezés, mert amikor kibukkant a februári sötétségbe, a régi barátja várta idekinn, a kín, és zokogott a halálra szánt ember, és feküdt a fagyott földön ez az ember, éppen hetven éve ennek,

éppen hetven éve,

hogy megszületett a magzatburokban megtöretett ember, aki egész életében azt ordította, hogy minek, minek, minek éljek, ez zúgott benne is, mint a tenger, és nem csitult a sírás, nem szűnt a zokogás hetven éven át, és hallom ma is minden pillanatban, hiszen ismerem, ez az ember az én apám

Röhrig Géza

a szívtelen bakfis balladája

holtan szállt föl a buszra bögyös mari
már ha tényleg úgy volt egyáltalán
a szúrt seb vörös brille még izzott
holtan szállt föl a buszra szegény leány

látott s nem pislogott futott s nem zihált
a boncolás varrata viszont szörnyen
viszketett
aznap szabadult a sittről pistu
ki megnézte és nem hitte hogy övé a
kisgyerek

övé volt pedig de mit számít ez most már
hétszer döfte tarkón szegény bögyös marit
eddig szokták tudni csak a dolgot
a folytatást már kevesebben ismerik

mari szívét gyorsan átültették másba
ám ő felült s egy lepedőt magára tekerve
kislisszolt a gazdasági bejáraton
szív nélkül szaladt hogy a kisleányt megkeresse

otthagya a zsúfolt sötét hűtőkamrát
s kisuhant a még metszőbb téli hidegbe
nem gondolt ő most csak a fiúcskára
az üdvözlégy máriát suttogva mindegyre

holtan szállt föl a buszra bögyös mari
látott s nem pislogott futott s nem zihált
a szúrt seb vörös brille még izzott
holtan indult meglelni a kisleányt

igen a zsúlit őt ment ölbe kapni
ám a gyámügy már elvitte zsúliant
egy átmeneti otthonba helyezték
másnap a gyermekvédelmis nő üzent

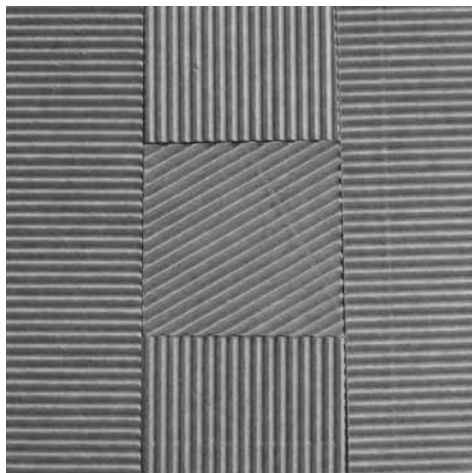
kocsit küld érte viszik vidékre
a hír mint a kobraharapás gyilkolt
kijött még a hullaházból is kijött értem anyu
tudtam én mindig éreztem hogy így volt

Mécs Anna

Üvegtest

Ármin a fűszálakat figyeli, ahogy remeg körülöttük a levegő. A horizont is remeg. Vagy ő remeg. A nap süt, meg akarja sütni. Minden világos és forró. Bemegy a házba, nem lát semmit, a szikrázó fény után ez a szürkeség láthatatlan. Lassan rajzolódik ki a tér. Egy kanapé a tévé előtt. Onnan jön a szürkeség, a kanapéból, szétárad a lakásban, felkúszik a lépcsőn, az ajtó alatti résen szökik be a szobákba, ráfekszik az ágyakra és beköltözik a villanykörtékbe.

Az anyja fekszik a kanapén. Belül már szürke mindene. Ármin úgy képzei, hogy a sugár szétégette a belső szerveit, hogy szürke hamu belül. Kívülről meg halvány, szinte átlátszó, a fejbőrén látszanak az erek. A végtagjai még mozognak, az arca nehezen, a szája olyan lassan és fájdalmasan húzódik mosolyra, hogy Ármin inkább kerül mindent, ami esetleg megnevetetné. Az anyja megint azt a hülye műsort nézi, azt a túlélős pasit, aki veszélyes helyekre megy, és gusztustalan dolgokat csinál. Most épp Szibériában liheg, és egy jaktetem előtt térdel. Készül kivágni a jak szemét, merthogy abban sok a fehérje. Késsel nekiesik a halott állatnak, egy percig gyürkőzik vele, mire ki-

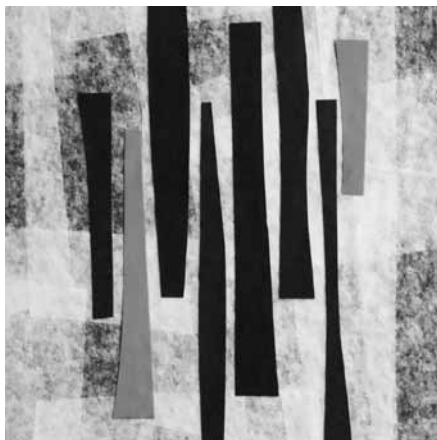

operálja a szemgolyót, kitepi, akárhogy kapaszkodnak az idegek. Betömködi a szájába, ahogy ráharap, kicsordul az üvegtestben lévő folyadék, végigfolyik az állán. Grimaszol, rág, kérődzik. Ármin keze ökölbe szorul, a kanapéba bokszol. A porszemeken megcsillan a fény. Mit képzelsz magáról ez a majom, hogy túlélőset játszik, hogy úgy tesz, mintha nem lenne más választása, mintha tudná, milyen az, amikor nincs más választásod, és csak várod, hogy vége legyen, és nem akarsz látni, mert nem bírod látni, és legszívesebben megennéd a saját szemedet, de tudod, hogy látnod kell, mert ezek az utolsó képek, amiket láthatsz róla, és nem nézhetsz nem oda.

Az anyja megmozdul. Feltápászkodik, a tekintete zavaros. Talán nem is látja már a tévét. Ármin nem akarja, hogy észrevegye, és odamenjen hozzá. Viszolyog tőle. Betegsága van. Izzadságszag, gyógyszerszag, kezelésszag, rohadásszag, halálsszag. Ármin nem bírja megérinteni. Az anyja a fürdőszobába megy, imbolyogva lépked. Ármint odahúzza valami. Az ajtó résnyire nyitva, talán nincs ereje becsukni az ajtót, talán nem akarja becsukni. Ármin a résen át lesi. Lebontja magáról a köntöst. Kibújik a hálóingból. A bal oldali mell helyén csak egy csík. Lapos. A másik is lapos, elfogyott, de az még mell.

Ármin felszalad a szobájába, felteszi a fejhallgatót. A hangok két oldalról betöltik a fejét, szétáradnak benne. Ezek a hangok tiszták, és tisztán üzennek neki valamit. De erről nem beszélhet senkinek. Várja, hogy a hangok megmondják, mit kell tennie, hogy kinőjön a haj, hogy kinőjön a bal mell, hogy kinőjön az élet, de ne az előző, ami máshogy volt szürke, hanem valami színes és meleg.

Ártatlan gyerekhangok, fúszopránok zendülnek fel, mögöttük érettebb baritonok kúsznak. Az éteri fiúk egyre magasabbra másznak, mezzoszoprán nők csitítják őket. Ármin összegömbölyödik, látja a nagy teret maga előtt, a rózsablakokat, amelyek

mögül a napfény ezer színre törve árad be. Erőtlen basszus dörmög rá, majd a fúhangok mintha elszabadulnának, újra magasra törnek, egyre magasabbra. A rózsablakok megremegnek. Ármin kitör a saját szorításából. Az ablakok repedeznek, Ármin az asztalához megy, még mindig lehunyt szemmel, és kihúzza a fiókját, nem marad más hang, csak ez az éteri, se nő, se férfi, semmilyen felnőtt nincs már velük, csak a vékony hangjuk, Ármin is ilyen hangot akar, de neki már mutál, már bele kell dörmögni az életbe. Ármin a fiókba nyúl, és tudja, hogy meg kell tennie. Kiveszi a papírvágó kést, Ármin érzi, hogy csukott szemmel énekelnek, hogy szem nélkül énekelnek, hogy belülről néznek, és ott látják, amit keresnek. Ármin is be akar nézni magába. Nem akar látni. Más-hogy akar látni, meg akar találni. A késsel közeledik a bal szeméhez. Közelíti a pengét, bemetszi a szemhéját, érzi, hogy serken a vére, nem érez fájdalmat. A kés hegyével be akar férközni a szemgödörbe, a rózsablakok kitörnek, a fiúk egyre csak énekelnek, a szilánkok a magasból a padlóra zuhannak, csörömpölnek, az ablakok mögött sötét, csak az ablaküveg világított, kint sötét van.

Erős kéz ragadja meg. Kitepi a kést. Csontos ölelés. Ármin kapaszkodik, szorítja, nem fél, hogy összetöri, és nem irtózik már a szagától sem, bekebelezi.

Röhrig Géza

i ♥ d szücsi

testvér

te aki már kiilleszkedtél

téged senki föl nem emel

hacsak nem az övé e hely

hová összecsuclottál itt

fejfára épült hóember a testünk

a tiéd már olvad

tűhegynyi pupillával kémelelted a csillagokat

és hiába perkáltad ki a stexet

a heroinhoz hintóport kevernek

nincs tiszta forrás

elkopunk

akár egy pengető

s a halál pótcselekvés

befejezni ez volt a vágyad

édenkerti guernicádat

helyette haldogálsz

de meddig agonizálhatsz úgy

hogy bele ne halj soha?

lebuktat a vers

mint légtornászt a lábnyoma

testvér

bár hologramkönnyű lettél

téged senki föl nem emel

hacsak nem az övé e hely

hová összecsuclottál itt

sebed mind gomblyuk

befornni nincs módjuk

s ahogy legszebb fülbevaló: szárán a

cseresznye

mondd mi áll úgy a szívnek mint a veszte?

helikopterről vízagyúz depressziód

támolyogsz mint egy frissen tömött liba

pedig érrel átszótt egekben úsznál

de tovább nem jutottál a körútnál

sűrűn s közlőről kaptad a világot

és a sok fa végül kioltotta a lángot

Surányi László

Zene és szenvedés – a nyelvi differencia¹

A művész annak tudja magát, akinek megadott, hogy elmondhassa: mitől szenved. S egyúttal benne él az első ember némasága is. Nem próbálja „elhallgatni” szenvedését, de nem is akarja „világgá kiáltani”: hanem megjeleníti. S a szenvedés megjelenítésében feloldja azt az ellentmondást, hogy ő maga és a szenvedés egyszerre jelen vannak. Feloldja anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben megcsorbítaná. [...] A művészet Janus-természete, amely az élet szenvedéseit megnehezíti és egyidejűleg segít az embernek abban, hogy elviselje, ez teszi őt életünk útítársává. Megtanítja az embert, hogyan győzze le a szenvedést anélkül, hogy elfelejtene. Mert az ember nem felejt, lelkében állandóan emlékeznie kell.

Franz Rosenzweig: A megváltás csillaga²

Ha a passiókra, a gyászindulókra vagy a siratóénekekre gondolunk, nagyon úgy tűnik, hogy szoros, szinte közvetlen kapcsolat van a gyász *fájdalma* és a zene között. Ezt a ma elhangzó passió egyes tételei is megerősítik. De *ugyanilyen* szoros kapcsolatot sejtet az egymásra találás *öröme*, az ujjongás és a zene

¹ Az előadás elhangzott a kérdéses szerzőségű hamburgi barokk János-passió előadása előtt a FUGA Budapesti Építészeti Központban 2012. április 1-jén valamint nagypénteken is a békásmegyeri evangélikus templomban; előadták Bodrogi Éva, Scheer Livia, Opicz József, Patay Péter (Pilátus), Kádár László, Kéringér László (evangélista), Hámosi József, Mizsei Zoltán (Jézus), EllenPont együttes, vezényelt Bali János.

Az írás megjelent a *Kalligram* folyóirat 2014. májusi számában: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2014/XXIII.-evf.-2014.-majus/Zene-es-szenvedes-a-nyelvi-differencia-1>

² Fordította Mándy Stefánia. In Hamvas Béla (szerk.): *Anthologia Humana*, 405.

között egyes szilaj tánc tételek, a mai mp3-világ jó néhány darabja és a zenei glóbusz egy egészen más területén a halleluják, főleg a barokk halleluják. A ma hallható passiónak, csakúgy, mint Bach passióinak a turbái, tömegjelenetei pedig a fellobbanó izzó harag, felháborodás vagy megdöbbenés közvetlen kifejezéseinek tűnnek. És ha tudjuk is, hogy ez nem így van, mert ezek a zenedarabok messze nem *közvetlen* kifejezései a felidézett indulatnak, a haragnak, a fájdalomnak vagy az ujjongó örömeinek, ha tudjuk és érezzük is, hogy ezek a tételek sokkal többek pusztán indulatkitörésnél, akkor is mintha arra késztenének, hogy magunk is részt vegyünk az általuk felidézett indulatban. A zene sajátja tehát, hogy

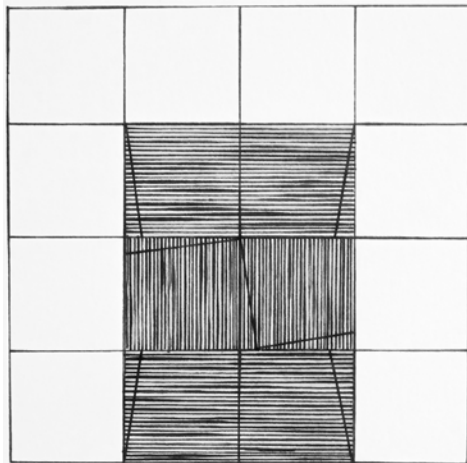
bár olyan, mintha *egészen közel* volna érzelmevilágunk sűrű indulattal telített szférájához, mintha közvetlenül belőle születne és mintha közvetlenül hatna rá,

ugyanakkor mérhetetlenül többet fejez ki pusztán indulatkitörésnél.

Ezt a feszültséget *nyelvi differenciának* nevezhetjük. Előbb ezt a nyelvi differenciát kell megértenünk, hogy utána segítségével fénycsóvát vethessünk zene és szenvedés viszonyára.

Herder a zenének az indulatvilágunkhoz való közelségére teszi a hangsúlyt, és *Kalligone* című művében egyenesen a szenvedélyek dallamáról, a hang megrendítő és megrázó erejéről beszél. Ő is, mint sok más izgalmas szerző, a zenét az *indulatok nyelvének* tartja. Megnyerő megfogalmazás, még ha egy kombinatorikus vagy statisztikai alapon vagy komplikált elektronikai eszközökkel, számítógépes programokkal előállított zenemű esetében inkább az *akusztika nyelvéről* beszélhetünk is. De például Xenakisnál vagy Stockhausennál láthatjuk, hogy a kettő nincs is olyan távol egymástól.

Maradjunk azonban a zene klasszikusabb korszakainál. Legalább a barokk zenétől kezdve manifeszt módon is az indulatokhoz

kötődik a zene. Itt tehát mindenképp az indulatok nyelvéről beszélhetünk. És már Plátón is a *thümoszszal*, az indulattal hozza kapcsolatba a zenét.

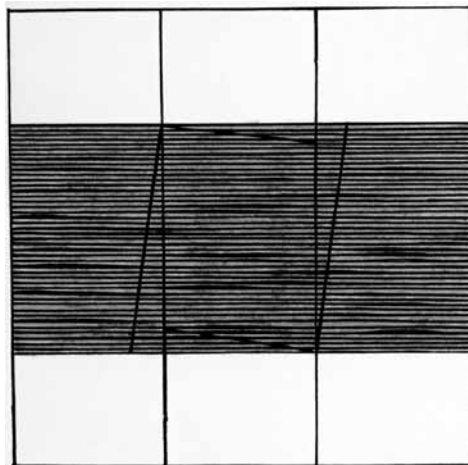
De miért a *zenét* tekintjük az indulatok nyelvének? Miért nem a közvetlen indulatkitöréseket, vagy még inkább az indulatszavakat? Ha ezt megértjük, közelebb jutunk ahhoz, hogy mi is a nyelvi differencia.

Vegyük például a siratóének és a sírás közötti különbséget (differenciát). A siratóének nagyon közel van a síráshoz, azt idézi – mégis egészen más, saját logikája van. Pontosabban: van egy egészen más, a sírástól eltérő *saját ritmusa* és *logikája* is. Nemcsak közvetlenül kifejezi, hanem *szellemileg meg is jeleníti* a fájdalmat, a gyászt. Ez az a döntő különbség, amelytől a zene *nyelv*. Nagyon közel van a megjelenített állapothoz, mégis végtelenül különbözik tőle. Formába önti, megjeleníti és ezzel megteremti a viszonyunkat is hozzá.

A siratóének nemcsak a sírásnál, hanem az indulatszónál is sokkal *tagoltabb* kifejezési forma. Az indulatszó a közvetlen élményből fakad. Közvetlenül fejezi ki a fájdalmat, az örömet, a haragot, a megdöbbenést, a hatalmi vágyat stb. Ugyanakkor nemcsak a sírás, de a fájdalmas „au” vagy „jajj” felkiáltás

sem fejezi ki *azt, ami a fájdalmat okozza*. Nem fejezi ki *azt sem, akinek fáj*. A jajongó nem *önmagát* fejezi ki, hanem azt, hogy a fájdalom *felszítja* őt. Csakis ezt az állapotot fejezi ki. (Elgondolkodtató ezzel kapcsolatban, hogy a német „ich” szót Ferdinand Ebner a fájdalomkiáltásból vezeti le. Ez, ha jogos levezetés, talán szenvedés és individualizáció szoros összefüggésére utal. Ebner szerint az „ich” alapértelme: Vagyok és szenvedek.³) A ma általánosan használt „vow” felkiáltás sem fejez ki semmit abból, hogy mi is az, ami éppen tetszik, miért és milyen jelentőséget tulajdonítunk neki, mit érint meg bennünk. Éppen a *nyelvi erőfeszítés* hiányzik belőle. Persze leggazdagabb jelentésű szavainkat is lehet indulatszóvá lefokozva használni. És megfordítva: a figyelmes jelenlét egy indulatszónak is adhat önmagán túlmutató jelentést. De alapesetben az indulatszavaknak az a jellemzője, hogy egészen *konkrét, egyedi* állapothoz kötődnek, ugyanakkor a kifejezőmódjuk olyan mértékig *általános*, hogy semmit nem foglal magában ebből az egyediségből. Nem mindegy például, hogy azért szisszenünk-e fel, mert valami éktelen ostobaságot hallunk, vagy azért, mert egy kavics került a cipőnkbe. Pedig nem egyforma a felszisszenést kiváltó két esemény jelentősége. A *nyelv* ebben különbözik a pusztán *indulati kifejezéstől*. Amikor az indulatot fejezi ki, akkor is kifejezi az *értékét* is annak, ami az indulatot *kiváltja*. Vagy legalábbis teret teremt hozzá, *viszonyt* ahhoz az állapothoz, amelyet felidéz, és ezt a viszonyunkat is kifejezi. Ezért mondhatja Tábor Béla, hogy a nyelv posztulátuma az, hogy egyetlen állapotot se magával az állapottal fejezzünk ki. Ezt nevezhetjük tehát nyelvi differenciának.

Az indulat hatalmas erejű „nyersanyaga” a művészetnek, kezdő lendületére érdemes rábíznia magát a művésznek, mondja Füst

Milán egészen egyedülálló, mert a saját költői tapasztalatából leszűrt esztétikájában.⁴ De a nyelvi differencia a nyelv felelősségét is jelenti az indulatokkal szemben. Mert a nyelvtől különvált vagy adekvát nyelvi kifejezést nem találó indulataink könnyen összeköthetőek hamis okkal, és így manipulálhatóak. Ha valaki csak azt tudja, hogy szenved, de elfelejtette vagy elfeledtették vele szenvedése igazi, esetleg komplexebb, győtrőbb és rejtettebb okát, akkor a manipulatív nyelv direkt módon hozzákötheti más, hamis, de egyszerűnek látszó, kényelmes okhoz. Ez a hamis azonosulás könnyen megkötődik, mint a malter, csak a malternál is nehezebben oldható.

Ha most a nyelvi differenciát is tekintetbe vesszük, akkor az az állítás, hogy a zene az indulatok nyelve, valóban a zene – alighanem minden zenei élmény – alapfeszültségét fejezi ki. Azt, amit úgy jellemeztem, hogy a zene egyszerre két, látszólag ellentétes követelménynek tesz eleget. Egyrészt annak, hogy a lehető legközelebb legyen érzékenységünk sűrűn indulattal telített szférájához, másrészt annak, hogy *nyelv* legyen. Ne olvadjon egybe ezzel a szférával, érzé-

³ Ferdinand Ebner: *A szó és a szellemi valóságok – Pneumatológiai töredékek*. Fordította Hidas Zoltán. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 97.

⁴ Füst Milán: *Látomás és indulat a művészetben*. Budapest, Magvető Kiadó, 1980. 339.

kenységünk indulat-telített régiójával, éppen ellenkezőleg, lépjen hátra tőle, hogy *át-hathassa* valami egészen mással: formával, értelemmel.

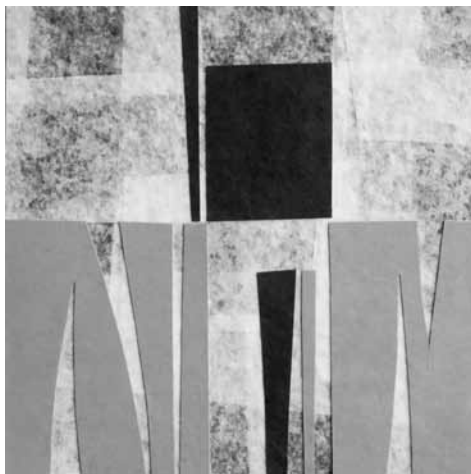
Rátérve most már zene és szenvedés kapcsolatára: a nyelvi differenciára utal Füst Milán is, amikor az alkotás előfeltételének tartja a fájdalmas élménytől szükséges távlatot.⁵ Vagy gondoljunk Arany Jánosra, aki a *Juliska emlékezetére* elkezdett verse négy sorát nem tudja folytatni, hanem felkiált: „Nagyon fáj! Nem megy!” Előtte ezt írja: „Mint egy Jeremiás nyögdelve bánatom’, / Oly megtörött szívvel, de nem oly szabadon”. A kérdés az, honnan merít erőt akár a próféta, akár a művész ehhez a szabadsághoz.

A kérdésre Pindarosz egy mítosszal felel a 12. püthói ódájában. A mítosz közvetlen összefüggésbe hozza a sírást, sőt a fájdalmas üvöltést a zenével, közelebbről az *aulosz* nevű fúvós hangszer és egy aulosz-daltípus, „nomosz” születésével.⁶ Nem csoda, hiszen az aulosz, bár fuvolának szokás fordítani, valójában igen érdes, nyers hangú fúvóshangszer. (Itt jegyezzük meg, hogy valószínűleg a magyar *síp* szó is etimológiailag kapcsolatban áll a *sívít*, a *sípít* és a *sír* igével.) Amikor Perszeusz megöli a félelmetes szépségű, de *halbatatlan* Gorgó-lányt, Medúszát, *halbatatlan* nővéréből vad zokogás, iszonyú üvöltés tör elő. Az aulosz hangja és az aulosz-dal nomosza, *formája* e vad szépség féktelen, fájdalmas, dühödt és elkeseredett üvöltéséhez kötődik. Belőle születik. Jól jegyezzük meg: a *halbatatlan* Gorgó lány *kínjából* születő *üvöltés* alakul át aulosz-dallá. És a mítosz szerint ehhez hatalmas erőre van szükség. Isteni erőre, Athéné erejére. Mi azt mondjuk: a nyelv erejére.

A mítosz, amelyre Georgiades, a neves zenetudós hívja fel a figyelmet, a nyelvi dif-

⁵ I. m. 639.

⁶ Nomosz (a zenében): hangszeres vagy hangszerral kísért, szóló énekes által előadott, valamilyen értelemben rögzített szabályú műforma.

ferenciát jeleníti meg. Mint Georgiades is hangsúlyozza, a zene „nem maga az indulatkitörés, nem az indulat közvetlen kifejeződése. Athéné istennőre olyan mélyen hatott Medúszá testvéreinek fájdalmas üvöltése, hogy nem térhetett ki e benyomás feldolgozása elől. Meg kellett örökítenie. Benyomásának tehát szilárd, objektív formát akart adni. Az aulosz-dal (nomosz) a fájdalomkiáltásban kifejeződő szenvedés elsőpró, szívet tépő benyomását *ábrázolja* (*μυμῆσαιτο*). A fájdalomkiáltás művészeté transzformálódott.” Itt is a szenvedés és a szenvedés *szellemi* kifejezése közötti különbséget látjuk. „Az első, az indulat közvetlen kifejezése: *emberi*, az élet jellemzője, maga az élet. A második, amely a művészet révén ennek objektív alakot kölcsönöz: *isteni*, megszabadító, *szellemi* tett.”⁷ Vagyis: a zene már nyelvi tett.

A Gorgó lány átható üvöltése is azt mutatja, hogy a szenvedés egy tőle *idegen szükségyszerűséghez köti* őt. Mintegy odaszegezi szeretett nővére halálához, és ez a halál kétszeresen is idegenként hatol életébe. Idegen tőle egyrészt, mert ő *halbatatlan*, másrészt

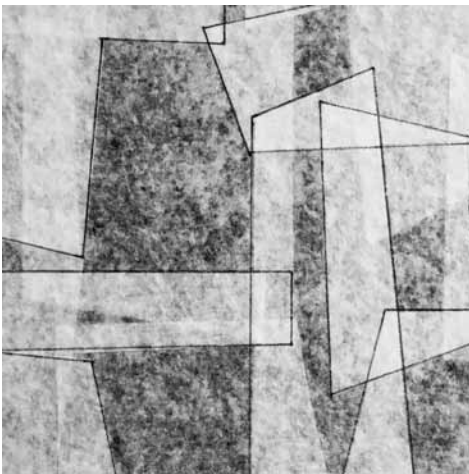
⁷ Throsybulos Georgiades: *Musik und Rhythmus bei den Griechen, Zum Ursprung der abendländischen Musik*. Hamburg, Rowohlt, 1958. 21.

mert az általa *szeretett lényt* sújtja, a szeretetét támadja meg. Üvöltése, szívet tépő sírása ezt az idegen szükségszerűséghez kötöttséget fejezi ki egészen közvetlenül. A zene, ami ebből születik, maga is kötődik a szívet tépő síráshoz. Mintegy a fájdalomra szegezi szemét. De csak az egyik szemét. A másik szemével ugyanakkor valami a fájdalomtól különbözőre, valami az idegenséggel alapvetően ellentétesre, valami magával azonosra néz. De a nézés itt nem egészen adekvát hasonlat. A nézésben, a szemléletben már *távolság* van. Az üvöltésben nincs ilyen távolság. Az üvöltés azt fejezi ki, hogy „engem *teljesen betölt* a fájdalom, amit az elviselhetetlen idegen szükségszerűség okoz. Teljesen betölt a szenvedés.” A szenvedés, amelyet Buddha úgy ír le, hogy elválasztva lenni attól, akit szeretünk. De a zene ereje éppen az, hogy *ugyanígy* megjeleníti a közelítőt, a *szeretett* lénytől – tehát a nagyon *nem* idegentől – való (teljes) áthatottságot. Hogy hogyan jeleníti meg ezt az áthatottságot, arra jó példa az *összhang*. A tisztán intonált hangok terei át tudják hatni egymást. A zene *ennek* az áthatottságnak a terében jeleníti meg a szenvedést. A zenei formateremtés ezért *nyelvi* aktus. Ezért tud teret teremteni ahhoz, hogy viszonyulni tudjunk a szenvedésünkhöz.

És itt jegyzem meg, hogy valami fontosra utal az az előbb használt kifejezés is, hogy „felépített zenei pillanat”. A zenészek körében magától értetődő, hogy a zene közege az idő, másrészt hogy a zenei pillanatnak struktúrája, tartalma és tartama van. Ha azonban ez utóbbiba jobban belegondolunk, az éppen azt jelenti, hogy a zenei pillanat több, mint pusztán *időbeli* pillanat. Talán ez is az oka, hogy a zene, bár alkalmasint zokogásra készíthető – ahogy ujjongásra is –, de meg is könnyítheti, hogy viszonyulni tudjunk a szenvedésünkhöz. Nem azzal, hogy semlegesíti a szenvedést, nem azzal, hogy érzéketlenné tesz a szenvedés iránt. De jó esetben nem is azzal, hogy a szenvedés dörömbölését „túlkiabálja”. A szenvedés keserű. De a zenében hatalmas, a keserűséget felszívni képes *erő* és *édesség* van. Édes erő.

De van ebben az édességben valami *gyengeségre* csábító veszély is. A zene el is torzíthatja a szenvedéshez való viszonyunkat. Hogyan? A szenvedés valami idegentől, idegen szükségszerűségtől való határoltság. Márpedig a zene, hatalmas erejével visszaélve, könnyen valami *hamis* azonosságba, édességbe vagy inkább édeskészségbe öltöztetheti az idegen szükségszerűséget. S így arra ösztönözhet, hogy ebben a vonzó ruhában áldást mondjunk a szenvedésbe való belenyugvásra, ahelyett hogy szembenéznénk vele.

Az, hogy valamivel vissza lehet élni, még nem szól ellene – a legnagyobb gondolatokkal éltek vissza a legjobban a történelem során. De ezen a ponton van valami nyugtalanító a zenében, amit tisztáznunk kell, hogy tiszták maradjunk a visszaéléstől. Első közelítésben arra az eddigieknek látszólag ellentmondó tényre gondolok, hogy korántsem mindig egyértelmű egy zenemű indulati tartalma. Beethoven VII. szimfóniájának lassú tétele például sokak szerint fájdalmas gyászinduló. Ham-

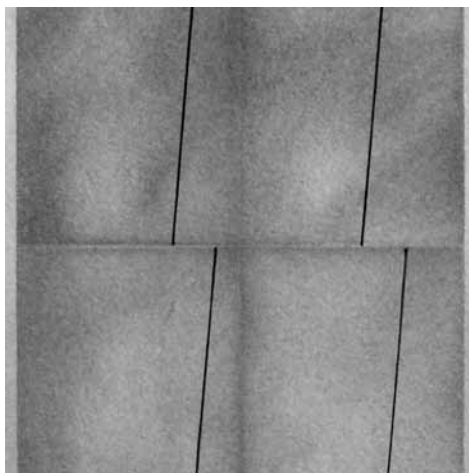

vas Béla szerint viszont „tücsökmuzsika”, „az elíziumi tücsök örökkévaló, kétnegyedes, lassú, csendes zenéje, amely örök idők óta szól, túl minden szenvedélyen, a tiszta lét muzsikája, a tiszta van, túl munkán, [...] túl szépségen, szól [...] végtelen békével.”⁸

Van olyan Bach-ária, amelyet egy karmester az egyik előadásában *lassú, meditatív* zeneként interpretál, a másikban *gyors és zaklatott*, az iszonyatot megjelenítő zeneként. Szubjektív belemagyarázásról volna szó, vagy a zene kétarcúságáról? És ha az utóbbiról, akkor csak bizonyos fajta zenék kétarcúsága ez, vagy a zene lényegéhez tartozik?

A zene az említett, jól körülhatárolt értelemben az indulatok nyelve. Közvetlenül az érzékenységünkhöz szól, és aktív befogadásra serkent. (Például arra, hogy együtt énekeljük, amit hallunk, vagy közvetlen mozgással reagáljunk rá.) Olyan közvetlenül szól az érzékenységünkhöz, hogy Herder szerint a zene „alapanyaga”, a zenei hang a kedély megrázkódtatását fejezi ki. És mi a két „leg-elementárisabb” megrázkódtatás, ha nem az öröm és a fájdalom? Éppen innen ered a zene kétarcúsága. Mert, ahogy Nietzsche – talán az individuális létünk alaptörvényét megfogalmazva – mondja, az ember „csakis azzal a feltétellel nyílhat meg a boldogság legkifinomultabb és legmagasabb rendű fajtáinak, hogy folyton nyitott a fájdalomra, mindenfelől és lénye legbensőjéig”.⁹ Lehet, hogy a zene kétarcúságának itt a végső oka. Az érzékenységünk indulati régióihoz való közelségét ellensúlyozva arra emlékeztet, hogy ahol érzékenységünk megnyílik az öröm egy magasabb fajtájára, ott a mélyebb szenvedés felé is nyitott lesz „lénye legbensőjéig”. És ahhoz, hogy emlékeztethessen erre, *formára* van szüksége. A zene csak akkor képes tény-

leg szembenézni a szenvedéssel, és nem valami édeskés álarcval ellátni, ha olyan formát teremt, amely valóban az örömnél *erre* a legmagasabb rendű formájára emlékeztet. Minden passió, a most hallható is erre tesz kísérletet.

Röhrig Géza csumi kupléja

oly kevés kell nekem
s mégis reménytelen

annyi hogy őrangyalom néha idenezzen
s szájon egy légzést adhasson ha kérem

oly kevés kell nekem
s mégis reménytelen

annyi hogy ruhám rajtam varrd meg kérlek
nem tudom levenni testemmé vált végleg

oly kevés kell nekem
s mégis reménytelen

annyi hogy tudjam kellek a kenyérnek
sírna zokogna ha nem én enném meg

oly kevés kell nekem
s mégis reménytelen

⁸ Hamvas Béla: *A láthatatlan történet*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1988. 108–109.

⁹ Friedrich Nietzsche: *Az új fevilágosodás*. Fordította Kurdi Imre. Budapest, Osiris Kiadó–Gond Alapítvány, 2001. 142.

Franz Rosenzweig

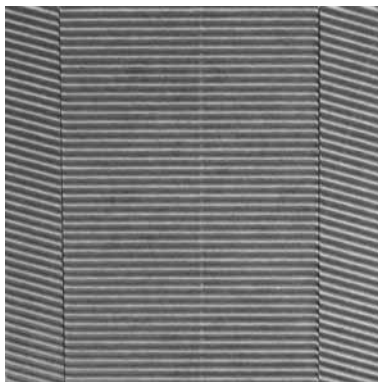
Szenvedés és forma¹

A keresztény emberben keresztelik egymást azok az erők, amelyek egyébként kiegyenlítődni látszanak. A kereszténység nem adja meg kiegyenlítődésük menedékét. Ellenben valamennyi ellentétes erőt magába gyűjti, és a keresztény embert azok középpontjába állítja. Ez a középpont – annak, aki ott áll – egyúttal kezdet. A kereszt nem tagadja és nem is semmisíti meg az ellentétet, hanem formáva alakítja. Formát hatalmi szó nem teremthet, a forma nem erőszak, a forma arra vár, hogy kialakítsák, előállítsák, formálják. A keresztény ember útja minden pillanatban keresztút. A zsidó étellel, amely minden pillanatban célnál volt, az állam versenyez a maga szüntelen célkitűzéseivel s azzal a harci jelszóval, amelyet mindig újra belekiált a térbe és időbe: eddig, és ne tovább! Az örök nép örökkévalóságát túlharsoják más népek karddal kiküzdött korszakai. A keresztény ember keresztútjával egy másik hatalom kel versenyre a lélekben, az egyetlen, amely az ellentétet szintén nem tagadással, hanem formával győzi le: a művészet, amely mindjárt kezdetben segítségére volt a léleknek abban, hogy a keresztútra lépjen. Hiszen Prométheusz már fél évezrede a sziklafalon függött, amikor a Golgotán felemelkedett a kereszt.

A művészet is csak úgy győzi le a szenvedést, hogy formálja, nem pedig úgy, hogy

¹ Franz Rosenzweig: *Der Stern der Erlösung*. III. Teil. Kaufmann Verlag, 1930. 149kk. A *Gestaltung des Leidens* című fejezet a 2. könyvből.

A szöveget Mátyás Stefánia fordította, közlésével a 100. éve, 1918. november 5-én született költő- műfordító- művészettörténészre is emlékezünk. A fordítás eredetileg 1946-ban jelent meg a Hamvas Béla szerkesztette *Anthologia Humana. Ötven év bölcsessége* című kötetben. Új kiadása: Szombathely, Életünk, 1993. 404kk. A fordítást az eredetivel összevetette Mártonffy Marcell.

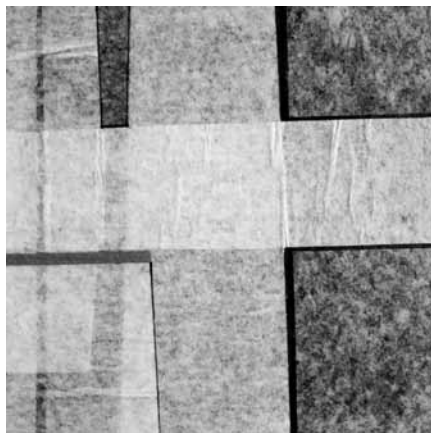
megtagadja. A művész annak tudja magát, akinek megadatott, hogy elmondja, mitől szenved. S egyúttal benne él az első ember némasága is. Nem próbálja „elhallgatni” szenvedését, de nem is akarja „világgá kiáltani”, hanem megjeleníti. S a szenvedés megjelenítésében feloldja azt az ellentmondást, hogy jelen van, miközben a szenvedés is jelen van. Feloldja anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben csorbítaná. Tartalmát tekintve minden művészet tragikus, mert a szenvedést jeleníti meg; még a komédia is létünk szüntelenül jelen lévő nyomorúságából, hiányérzetéből táplálkozik. A művészet tartalmában tragikus, de formájában minden művészet komikus, mert még a legszönyűbbat is bizonyos romantikus-ironikus könnyedséggel – csak éppen hogy megjeleníti. A művészet mint megjelenítés egyszerre tragikus és komikus. A nagy megjelenítő valóban olyan, amilyenek Agathón győzelmi lakomáján² a hajnali szürkületben megmutatkozik: komikus és tragikus egyszerre. A művészetet életünk útítársává épp Janus-természete teszi, amely súlyosbítja az élet szenvedéseit, egyszerismind segít azok elviselésében. Megtanítja az embert, hogyan győzze le a szenvedést anélkül, hogy elfelejtjené. Mert az ember nem felejt, lelkében állandóan emlékeznie kell. Osztályrésze

² Agathón görög tragédiaköltő, aki i. e. 417-ben aratott első költői diadala alkalmából fényes lakomát adott, amelyet Platón *Symposium*-jában örökített meg. (A szerk.)

a szüntelen szenvedés és a szüntelen vigasz. Isten megvigasztalja őt mindazokkal együtt, akik szűkölködnek a vigaszban. A gyászoló könnyeit letörli annak arcáról és minden arcáról. De a könny mindaddig ott csillog a szemében, amíg eljön minden dolgok nagy megújulása. Addig a vigasztalanság az ember vigasza. Addig a lélek a szenvedésben frissül fel. Addig a megújulás a maradandó szenvedésben történik. Addig új erőt gyűjt a régi napok emlékeiből. Nem az elmúlt örömeiből, csak az elmúlt szenvedésekből meríti a lélek a boldogságot minden időben. Így újul meg önmagában. És az életnek ezt a gyűrűjét a művészet kovácsolja.

Valóban úgy tűnik, mintha a művészet a kereszt helyébe lépne. Mi szüksége lehet már a léleknek a keresztre, ha önmagából merít erőt és megújulást? Igen, önmagában hordja a gyűrűt, amelyet a művészet készített számára, de kemény fémabroncsként hordja a szíve körül. Ennek az abroncsnak fel kell pattannia, hogy a lágy szív újra együtt doboghasson minden szív ritmusával. Mert a művészet minden embernek csak a maga külön keresztjét adta meg. S azt is, aki nem gyűlöletet ivott a szeretet mélyéből, azt is csak arra tanította, hogy csodálkozó szemmel megpillantsa a pusztában szomjazó mellett a források ezreit. De nem tette láthatóvá számára a vele egyazon pusztában szomjazók ezreit. Nem tanította meg őt a közös keresztre. Ezt a pogány származású magányos lélek, akinek a vérében nem kering létünk közösségének végső egysége, csak a Golgotán pillanthatja meg. Csak ama kereszt alatt ismerheti fel, hogy lelke egy minden lélekkel. Ekkor a szíve körül meghasad a művészi abroncs, amely nagy fájdalommal szorította; mert valami drága kincs mind ez idáig elátkozva hevert a kút mélyén. És most, amikor a saját fájdalma helyébe és minden emberben az ő maga fájdalmának helyébe az egyetlen hasonlíthatatlan fájdalom lép, lélekről lélekre fonódik az abroncs.

S a lélek, amely a kereszt alatt állván az örök fájdalomtól nyert örök üdvöt, elfelejti, hogy a lét és a megújulás körforgását csupán a saját szívében keresse, melynek lüktetését a művészet adja meg. Belső lényében most már maga is részt vesz az örök szenvedés és örök boldogság körforgásában, amely annak szívét járja át, aki a keresztben oly sokakért és őerte is megszenvedett.

Röhrig Géza ili

lemész a nappal
megfordulsz vele
kigyúl a hajnal
páternosztere

oda se sütsz
így lesz és így volt
napjaid alá
az éj fűz indigót

pedig voltál erős
erős mint a damil
belül oly tiszta
mint egy mocskos radír

de most hogy lopsz
bár testi bajod nincsen
megfulladsz mégis
mint hal a forralt vízben

Tverdota György

Huszonnégy sor a testi szenvedésről¹

József Attila: [Szól a szájja szólítatlan...]

*Mintha égnék, láng jár végig,
Szól a szájja szólítatlan,
gondja kél a gondolatban
erőlködik ám az erkölcs
zsigereim zsigorgatja
ne bolondozz a belemnben
ne kopogj a kebelemnben
babos vesémet ne vedd ki
ne lankaszd a lábaimat
ne szakaszd a száraimat
ne kanyarogj a kearomban
ráncom-redőmben ne rejtezz
ne lúgossítsd a savamat
ne szorongasd a szavamot*

*

*ráncom ne rángasd, redőmben ne rejtezz
ne torlaszd el a torkomat
ne lapulj meg a lépemen
ne kiáltozz a képemen
csigolyáim ne csikorgasd
fürtöm tövét ki ne fergasd*

*

*lábujjamról lobog égig
ne nyisd meg az oldalamat
kicsurran a forralt kőnek
vasból való váladéka*

József Attila töredékei között számos szöveg található, amely felhívta magára a szakemberek figyelmét. Közéjük sorolható az a

darab, amely kezdősora alapján [Szól a szájja szólítatlan...] címmel található meg a Stoll Béla által szerkesztett kritikai kiadásban. A kiadás tájékoztat arról, hogy ceruzával írt kéziratról van szó. „Három noteszlapon, sorrendjük bizonytalan.” A keltezésről a jegyzetekben ezt olvashatjuk: „Ezeket a töredékeket [az említett szövegen kívül Stoll Béla még öt más töredéket is idesorol] kézírataik külsőségei alapján kelteztük a költő Siesta-beli tartózkodásának idejére [1937 második felére]. Az a–c alatti töredékek [a mi töredékünk a c jelzés alatt olvasható] ugyanolyan elbarnult, blokkfüzetből kitépelt lapokra vannak írva, mint a »Költőnk és Kora« és a *Miben hisztek...* című versek. Valamennyi itt közölt töredék kézírására jellemző a »táncoló« sorok és a reszketeg vonalvezetés, amely talán a költő gyógyszerezett állapotának következménye.” Ezekhez a filológiai-textológiai megállapításokhoz nincs mit hozzáfűzni. A [Szól a szájja szólítatlan...] a költő utolsó versfogalmazványai közé tartozik, amelyek befejezetlenül, töredékes állapotban maradtak fenn, és amelyek a költő halála után láttak napvilágot. A [Szól a szájja...] a Szép Szó 1938. január–februári, „József Attila emlékének” szentelt számában, a *Töredékek* sorozatban jelent meg (14–15.).

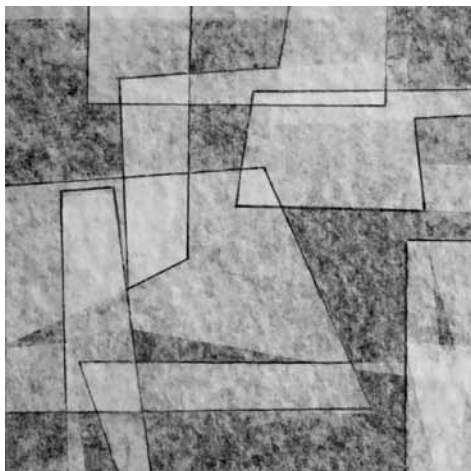
A kritika nagyon hamar felfigyelt rá, miután Németh Andor a *József Attila összes versei és műfordításai* című, Cserépfalvi kiadásában 1938. könyvnapján napvilágot látott kötetben az *Utolsó töredékek* élén közzétette. Az alfejezethez fűzött „Végzetes betegsége utolsó fázisából” szövegű lábjegyzet eleve kondicionálta a szöveg értelmezési körét. Füsü József A Tollban közölt méltatásában József Attila hagyománykövető poétikájának jellemzése során tér ki a versre: „ha van bennük újdonság, ez is csak a magyar költői hagyomány legmélyebb rétegeinek élesztgetése volt; hogy csak egyet említsünk: a finn és vogul népköltészet alapos ismeretét és hatását, mely ugyancsak filológus voltára jellemző.

¹ Tverdota György tanulmányára Valachi Anna hívta fel figyelmünket. Az írás eredetileg a *Kortárs* 2003. júliusi számában jelent meg, 71–85.

»Utolsó töredékei«-ben is visszatér ez a hang, »végzetes betegsége utolsó fázisából« – mint a jegyzet mondja, jelezvén, mennyire öntudata mélyéről szállt fel, ahogy ősi varázsszavakkal űzi betegségét: *ne lankaszd a lábaimat, / ne szakaszd a száraimat, / ne kanyarogj a karomba, / ráncom-redőmben ne rejtezz...*»

Halász Gábor Nyugat-beli kritikájában még inkább aláveti magát a „végső stádiumot kifejező versek” előföltetésének: „A végső bomlásban pedig, mikor a gondolat már szertehullik, az idegek boszorkánytáncukat járnak, ez a szó szó mellé faragó, rokonító, hasonlító ösztön még munkál ájult automatizmussal, független játékaival még jobban érzékeltetve a kínlódást, akár a bénult ember táncpróbája: »ne lankaszd a lábaimat – ne szakaszd a száraimat – ne kanyarogj a karomban – ráncom-redőmben ne rejtezz... – ne torlaszd el a torkomat – ne lapulj meg a lépemen – ne kiáltozz a képemen – csigolyáim ne csikorgasd – fürtöm tövét ki ne forgasd«. Soha tragikusabb alliterációt!”

A töredék korai recepciójának egyik legjelentékenyebb megnyilvánulása, amely a Füsiéhez és a Halász Gáboréhoz hasonló olvasói megrendülésről tanúskodik, Ignotus Pál *Csipkerózsza* című emlékiratában olvasható: „Jónak szintén nem jó, tökéletesnek pedig kiválóan tökéletlen, de eléggé lúdbőröztető ahhoz, hogy a maradandó lírai adalékok között tartassék számon: az ősi nyolcasokban doromboló kórlelete, amely így kezdődik: »Szól a szája szólitatlan, / gondja kél a gondolatban / erőlködik ám az erkölcs / zsigereim zsigorogtatja / ne bolondozz a belemben / ne kopogj a kebelemben / babos vesémet ne vedd ki... Meglátszik rajta, hogy betegségének tombolása közben fogant. De a tisztánlátásban fogant költői indulatokat őrzi még ez is, formában és tartalomban egyaránt. Formában: a tíz esztendővel azelőtti József Attilát idézi fel, a *Kalevala*-emlékek és regösénekek játékos stilizációját, ki még így dudorászott: »Láng le-

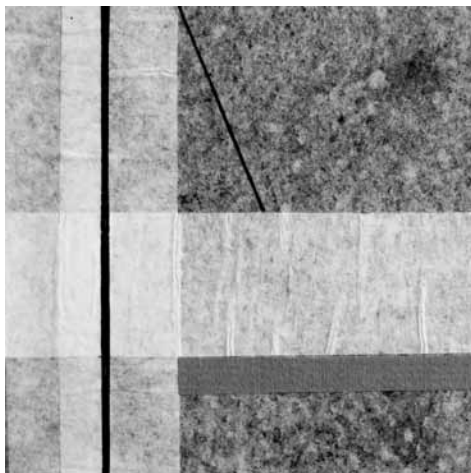

gyen kecskékük szarva, / rege, róka, ejtem, / böködjön a paplanukba! / Rege, róka, ejtem.« Tartalomban: annak a költőnek tanúságtétele, aki úgy érezte, hogy a »Mondj igazat!« prózai parancsa a költői képzelet csapongása közben még kötelezőbb, mint magában a prózában. Semmi alliterációs kísértés rá nem vette volna, hogy az *er*-kölcs *er*-ölködéséről és *zs*-igerei *zs*-ugorodásáról szóljon, ha ez nem lett volna neki érzéki valóság; akik akkoriban érintkeztek vele, felismerhetik nyomasztó kényszerképzeteit, melyeket dehogysis költői túlzással írt le így, hogy »Míntha égnék, láng jár végig / lábujjamról lobog égig / ne nyisd meg az oldalamat / Kicsurran a forralt kőnek / vasból való váladéka – – – «. Itt félbeszakad; befejeződnie stílustörés volna. Ami megmarad belőle, az a vére menő játék megszállottjának tanúsága. Azé, aki rázza a csörgőt, csörgeti a szavakat, rakosgatja a hangzókat, s nem tehet róla – azaz dehogynem: mert ha tehetne, akkor sem akarna tenni arról, hogy mindig olyan mintázatba állnak, amely ha gyönyörűen, ha gyatrán, de az igazat ábrázolja, csakis az igazat.»

A korai recepció dokumentumait azért idéztem ilyen bőségesen, mert a töredéket érdemes ezeknek az értelmezéseknek és méltatásoknak a kontextusában szemügyre

re venni. Mindhárom idézett szerzőt megragadja és lenyűgözi a szöveg, mindhárman megsejtik, hogy nem szokványos teljesménnyel állnak szemben, hanem töredékes és félkész állapotában is rendkívüli erejű művel. Megdőbbenve megtorpannak előtte, kicsit eltöprengenek rajta, s ennek során mindhárman eljutnak figyelemre méltó felismerésekhez. Majd szinte erőszakkal kiszakítják magukat az írásmű szuggesztiója alól, amely státusát tekintve „csak” töredék, „csak” fogalmazvány, így a bevett felfogás szerint nem ér fel a kész mű presztízsével, és továbbsietnek. Mi nem futunk utánuk, hanem hosszabban megállunk a töredéknél, mert úgy ítéljük meg, hogy ez az egyik legfontosabb, a maga nemében páratlan József Attila-költemény előmunkálata, s nagy vesztesége költészetünknek, hogy a költőnek nem maradt ideje és ereje a szöveg tisztázására, befejezésére. A veszteség egy számottevő része mindazonáltal visszaszerezhető, ha a töredéket abban az elemző figyelemben részesítjük, amelyre a költői remekművek igényt tarthatnak.

A [*Szól a szájja szólítatlan...*] páratlanságát az okozza, hogy sehol ilyen teljes körűen és ilyen mélyrehatóan nem vall a költő, mint ebben a művében, a *lelki* betegsége következtében őt legyűrrő elviselhetetlen *testi* szenvedésről. A mai olvasó szent borzalommal tekint azokra a szakemberekre, akik az életrajzot vagy a magánemberi tapasztalatot nem választják el kínai fallal a szöveg poétikailag szervezett immanens világától. Sietek megnyugtadni elbátortalanított olvasómat, hogy végső soron én is úgy gondolom, hogy a töredékes vers jelentőségét az emberi szenvedés poklának a feltárása adja, függetlenül attól, hogy szerzője csakugyan átélt-e ilyen fájdalmakat, vagy hogy éppen ilyen fájdalmakat élt-e át. Sőt, azt is megengedem, hogy a felsorolt fájdalmak egyikét-másikat bizonyosan nem szenvedte el. Azt azonban megengedhetőnek, sőt a szöveg-

értést segítő előmunkálatnak tartom, ha a szenvedés versbe foglalt enciklopédiájának tanulmányozása során kiaknázzuk a József Attila betegségére vonatkozó információinkat. „Ím itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat” – olvassuk az *Esszéim*-ben. Vajon hogyan szenvedett József Attila? Milyen tapasztalata volt a fájdalomról? Milyen testi tüneteket, kínokat produkált a betegsége? A szemérmetlen kíváncsiságunknak ezeket a kérdéseit föl kell tennünk, ha közelebb akarunk kerülni a [*Szól a szájja szólítatlan...*] titkához.

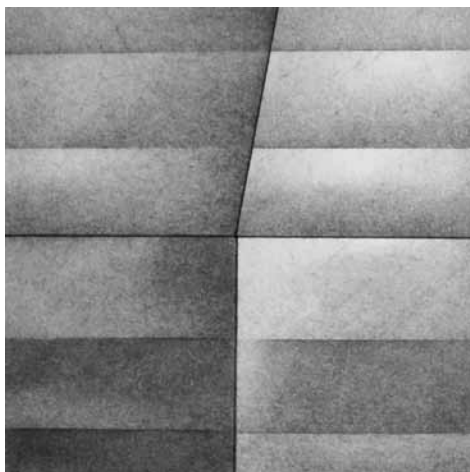
A látélet vagylagosan súlyos neurózis, tudathasadás, (határeseti) pszichózis, és ennek mibenlétére vonatkozólag rendelkezésünkre állnak kortársi tanúságtételek. Kényszerképzetek, zavaros fantaziálás, szorongásos álmok, excentrikus magatartás, a mania és a súlyos depresszió váltóláza, megannyi riasztó tudósítás a költő állapotáról. De a [*Szól a szájja szólítatlan...*] szenvedéstérképének áttekintéséhez ezek a súlyos betegséget kissé egyoldalúan spiritualizáló adalékok nem segítenek hozzá. A költőt sújtó kór lelki eredete köztudott, s ez máig elfedi azt a tény, hogy a baj nagymértékben testi, szervi dimenzióban nyilvánult meg. A betegség elsősorban a költő emésztőrendszerében okozott súlyos zavarokat.

Az emésztőszervi panaszokat a korábbi vizsgálatok a hiányos és rendszertelen táplálkozásra vezették vissza. Az ilyen természetű megfigyelések közül a legrészletesebbek és legpontosabbak Bányai Lászlónak, a költő egyik sógorának a feljegyzései: „Attila az utóbbi években nála fellépett kellemetlen és állandóan fokozódó gyomorpanaszokról beszélt. Nem egyszer ételundor formájában fellépett étvágytalanság, étkezés után pedig tompa gyomorfájás voltak ennek leggyakoribb tünetei. De ezeken felül is elég gyakori ideges rosszullétei voltak, amely rosszulléteket gyomrának a »bizsergések« vagy »lebegések« kísért. Mint említette, e panaszok eredendő okát az elsődleges vizsgálat nagyrésztben a hiányos és rendszertelen táplálkozásban, valamint az ezek által előidézett zavarokat hatékonyan támogató mértéktelen dohányzásban és feketekávé fogyasztásban vélte felfedezni. Mindezeknek romboló hatását természetesen csak fokozta a legyöngült szervezet és az eredendően is érzékeny idegrendszer.”

Az általános tüneti leírás mellett érdemes kiemelni Bányainak az ún. „globusjelenséggel” kapcsolatos megállapítását: „egyetlen egészen különös és csak nehezen, talán csak alapos lélekelemző kutatással megmagyarázható szokása volt: a legutolsó falatot negyedórán át is majszolta, forgatta a szájában. Már a kínos lassúsággal megsodort cigaretta is ott volt a kezében, már rá is gyújtott, de állkapcsa még egyre mozgott, mint a kérődző állaté. Mikor egyszer megkérdeztem őt erre vonatkozólag, középső és mutatóujjával megkopogtatva az arcát, ezt a megdöbbenő feleletet adta: – Nem tudom lenyelni...”

Az emésztőszervi panaszokkal és tünetekkel kapcsolatban még számos példát hozhatnánk, a szervi panaszok azonban nem korlátozódtak a tápcsatornában lezajlott rendellenességekre, hanem egyéb szervekre is kiterjedtek, főként a beteg-

ség súlyosabb periódusaiban. József Jolán felülmúlhatatlan drámaisággal írja le a költő megérkezését Balatonszárszóra 1937 novemberében, amikor a beteget egy potenciális veszélyhelyzetben cserben hagyja ereje. A vonatról való leszállás közben úgy érzi, fél oldalára megbénult: „Alig értünk ki vele a peronra, Attila összeroskadt. – Jaj nekem, megbénult a jobb oldalam... Jaj nekem... Arca hamuszürke lett, és olyan rimánkodó, kétségbeesett arccal nézett rám, hogy azt hittem, menten megbolondulok kínomban... – Állj fel, Attila. Le kell szállnunk. Arca rimánkodva grimaszba torzult. Nyöszörgött: – Nem tudok. Megbénult az egész oldalam... Jaj nekem... Kidobtam a kabátokat a sötétségbe, és legurítottam a bőröndöket a lépcsőn. Attila elnyúlva feküdt a peronon és nyöszörgött. A kalauz már sípolt, a mozdony nagyot szuszogott, és megrándította a vagon. Átnyaláboltam a hóna alatt Attilát, és háttal a lépcső felé húztam magammal. Az alsó lépcsőt elvettette a lábam és leestem. Még volt annyi lélekjelenlét és erő bennem, hogy hatalmas ívben rántottam magam után Attila elnehezült, tehetetlen testét, nehogy a kerekék alá kerüljünk.”

A másik nővér, aki az érkező testvéreire várakozott, a költővel való találkozást hasonlóképpen eleveníti föl, a beteg azonban

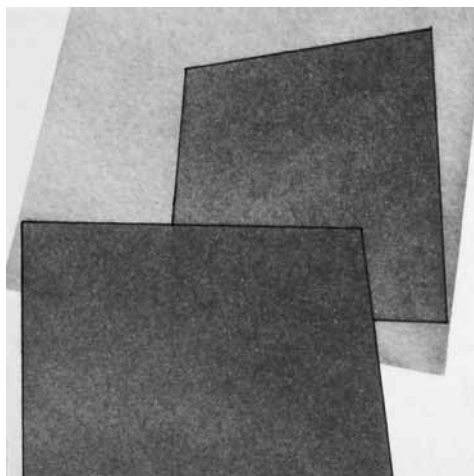
neki már nem a fél oldali bénulásra, hanem a lábaira és a tüdejére panaszkodott: „Ott ült a földön törökülésben, a sárban. Kitért belőlem a sírás. »Várunk, itt vannak a gyerekek.« »Jaj, úgy fáj a lábam. Ha erre állok, ez fáj, ha a másakra állok, az fáj. Segíts felállni. Nem akarom, hogy a gyerekek így lássanak. A tüdőm is fáj.« Csupa panasz volt. Ez fáj, az fáj.” Végül József Jolán leírását idézzük, aki elbeszéli, hogy a sírástól begyulladt szemű testvére azt hitte, hogy megvakult: „Pár nap múlva Attila szemhéjai ujnyi vastagságúra dagadtak. Kínzó fájdalom gyötörtte. Megcsináltattuk Bak dr. receptjét és belecsepegtettem Attila szemébe az orvosságot, aztán bekentem szeméit a kenőccsel és ráhelyeztem két vattacsomót. Végül egy kendővel átkötöttem a fejét... – Hogyan fogok válaszolni Flórának, ha ír! – meredt eléje az érthetetlen kérdés. – Miért, Attila? – faggattam. – Hát nem látod, hogy vak vagyok! – kiáltotta kétségbeesett hangon. – Óh, Attila! Hogy találsz ki ilyeneket? – Vak vagyok! Vak vagyok! – kiáltozta egyre rémültebben. – Csak a hangodat hallom! És nem látlak!”

A gyomorfekély tényleges kóros szer-
vi elváltozás, a további tünetek (bénulás,
láb- és tüdőfájás, megvakulás) gyökeré-
nél azonban egyértelműen kényszerképzete-
tek lapulnak, azaz pszichés okok idéztek elő

szervi panaszokat, amelyekkel kapcsolatban éppen a vizsgált töredékre vonatkozóan érde-
mes Ignótus Pál fentebb idézett emlék-
iratából külön is kiemelnünk az alábbi meg-
állapítást: „akik akkoriban érintkeztek velem,
felismerhetik nyomozó kényszerképzeteit,
melyeket dehogyan költői túlzással írt le
így.” A beteg lélek és a szenvedő test közötti
okozati összefüggés keresése nem új keletű
József Attila pályáján.

Legalábbis Rapaport Samu *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című
könyvének stilizálásáig, azaz 1931-ig, az
első pszichoanalitikus kezelésének kezdetéig
visszavezethető. A könyv számos helyen
találkozunk ezzel az egyenlettel: „a betegség
közvetlenül támadja meg az egyén életét és...
betegsége... szervi működések zavarai-
ban fog... megnyilatkozni. Az egyén élete
ellen közvetlenül intézett támadás »helye«
a lélek, eredménye a lelki megbetegedés,
amely testi tüneteket okozhat.” „A beteg
szervi tünet, mint Freud mondja, a lelki
betegség *façon de parlerja*, beszédmódja.”
A gyomor- és bélbajokkal kapcsolatban jegyzi
meg Rapaport: „A szaggató fájdalmak a lélek
morse jelei. Az analitikus orvos feladata
annak a megfejtése, hogy mit akar a beteg
az egyéni chiffre-nyelvvel kifejezni.” „A
gyomor-, a bélmegbetegedések meg a velük
járó karaktertünetek együttesen a lélek za-
varainak panorámáját tárják elénk.”

Rapaport könyvének elolvasása után,
mint ismeretes, József Attila nem elégedett
meg többé a gyomrával és általában emésztő-
rendszerével kapcsolatos panaszainak
szervi kóreltani értelmezésével, hanem
neurotikus, Rapaport kifejezésével élve:
parapatias okokra vezette vissza tüneteit.
Lelki betegségének meggyógyítása révén
kívánt megszabadulni gyomorpanaszaitól,
obstipációs problémáitól, nyelési nehézségeitől.
A *[Szól a szájja szőlitalan...]* című
töredék mögött tehát a (lelki eredetű) testi
szenvedésről szerzett bőséges és változatos

tapasztalat rejlik. Erről a tudásról számos más versében, írásában beszámol a költő, vagy utal rá. A kiinduló tapasztalat az éhezés: „Ó, barátaim, hét napja nem ettem” – kiált fel *Hét napja* című versének zárlatában. „Harmadnapja nem eszek, / se sokat, se keveset” – hangzik föl a *Tiszta szívvel* nevezetes sorpárja. „Sóvány vagyok, csak kenyeret / eszem néha” – kezdődik az *Eszmélet III.* verse. *Végül* című versében rendszeretlen és hiányos étkezéséből vezeti le kínzó gyomorbaját: „Két naponként csak egyszer ettem / és gyomorbajos lett belőlem. / Éreztem, forgó, gyulladásos / gyomor a világ is és nyálkás, / gyomorbeteg szerelmünk, elménk / s a háboru csak véres hányás. / S mert savanykás csönd tölti szánkat, / szívembe rugtam, ordítson már!”

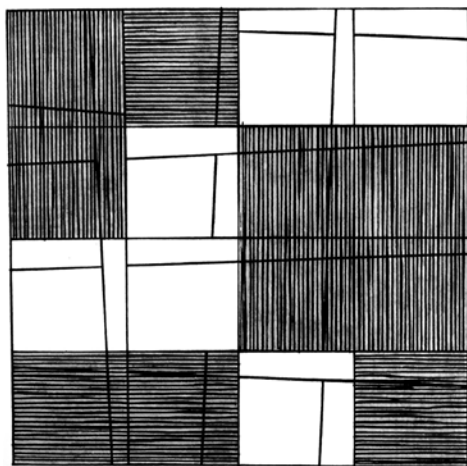
A testi rosszérzés megfogalmazásának jellegzetes módja József Attilánál a belső vagy belülről származó égés visszatérő képzete: az *Eszmélet* ciklus VI. darabjában: „Sebed a világ – ég, *hevül* / s te lelkedet érzed, a *látat*”; a *Kései sirat*ban: „Harminchat fokos *lázban égnek* mindig... / de nem futja, már látom, az időből, / a *tömény tűz eléget*”; a *Bukj föl az árból* című versben: „*Gyulékony vagyok*, s mint a nap, / *oly lángot lobbantottam* – vedd el!” A belső izzás képzete az elemzett töredékhez legközelebbi módon a *Külvárosi éj* záró részletében bontakozik ki: „Szegények éje! Légy szemem, / *füstölögj* itt a szívemen, / *olvaszd ki* bennem a vasat, / álló üllőt, mely nem hasad, / kalapácsot, mely cikkan pengve, / – sikló pengét a győzelemre.”

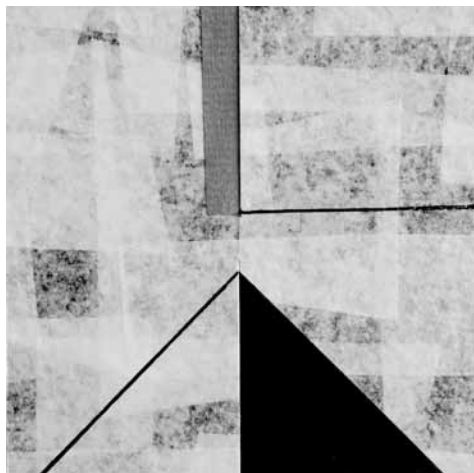
A töredék szövegének elemzése azonban még egy előzetes értelmezési műveletet tesz szükségessé. A sorok döntő többsége kényszerképzetszerű testi gyötrelmeket sorol föl. Első pillantásra ez a felsorolás a szervezetnek a kórokozó hatalomtól való megtisztítását célozza, ahogy Füsi József megfogalmazta: a költő „ősi varázsszavakkal úzi betegségét”. Ez a magyarázat végső soron elfogadható, de az ártó hatalom, amely a felsorolt tüne-

teket előidézi, a versben szövegszerűen nem betegségként, hanem „erkölcs”-ként van megnevezve: „erőlködik ám az erkölcs / zsigereim zsugorgatja”. A lírai én a mágikus formulákat ehhez az etikai instanciához intézi. Neki mondja, hogy „ne bolondozz a belemben / ne kopogj a kebelemben” stb. Azaz a Füsi József javasolta értelmezés csak akkor érvényes, ha egyenlőségjelet teszünk, vagy közvetlen okozati viszonyt feltételezünk az erkölcs és a (lelki eredetű) betegség között.

Ilyen reláció felállítására József Attila életművében lehet példát találni, talán csak az a meglepő, hogy ezzel az amoralizmussal inkább a harmincas évek első felének verseiben és prózai írásaiban találkozhatunk, ilyen tiszta képlet formájában a kései korszakban nemigen bukkan föl másutt. A problémával egyik tanulmányomban részletesen foglalkoztam, itt csak azokat a mozzanatokat idézem föl, amelyek hozzásegítenek az elemzendő töredék megértéséhez. Arra kell összpontosítanunk figyelmünket, milyen volt a viszony etika és pszichoanalízis között József Attila gondolkodásában, hogyan alakultak az összefüggések a psziché és a morál, a betegség és a bűn, az erkölcsi normák és a lélektani felismerések között.

Az erkölcsstani kérdésekben alighanem sokszor és sokféleképpen alakuló József

Attila-i állásponttal kapcsolatban az az alapvető előfeltevés, hogy a költőnek a kései korszaka előtt nagy hajlama és eltökéltsége volt arra, hogy világerkölcsművészetében háttérbe szorítsa az erkölcsi értékorientációs kategóriákat. Németh Andor kifejezésével élve: erkölcsi indifferentizmus jellemezte őt. Meglehetősen korai időszakról vallalt és újra meg újra fölerősödő anarchizmusa, majd a forradalmi munkásmozgalom melletti erős elköteleződése egyaránt ebbe az irányba hatott. Elegendő, ha a költőnek Totis Bélával a Korunk hasábjain 1932 májusában folytatott vitájára utalunk, amelyben Totis azt állítja, hogy „a természettudományokból s a természettudományos világnézetből hiányzik az érzelmi, az etikus elem és ezért elmentésben állanak a marxizmussal”. József Attila szerint ellenben „A marxista... tudományosan, a proletárság felszabadításának tárgyi tudománya, a marxizmus szempontjából osztályoz, tehát megítélésének etikai formája és tartalma elvész... Nem nevetséges-e elgondolni, hogy olyképpen ítéljük meg a kapitalisták cselekedeteit, hogy azok akár a forradalmi, akár az ellenforradalmi mozgalom, akár valamely általánoság szempontjából erkölcsösek-e vagy sem? Nem, a marxista nem ítéli meg semmiféle etika szempontjából a kapitalisták cseleke-

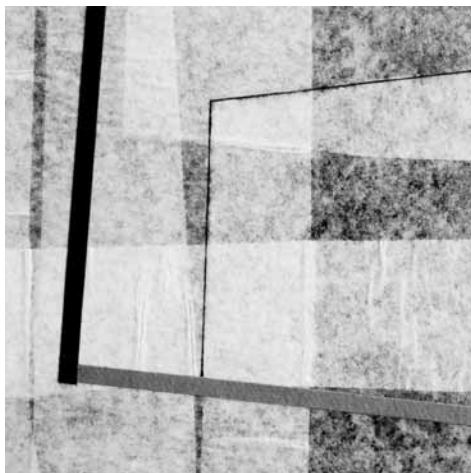
deteit.” Értjük be most további vizsgálódás és árnyalás nélkül azzal, hogy forradalmi marxizmusa delelőjén József Attila az etikai kérdésközlőtevést nem tartotta relevánsnak az élet nagy társadalmi problémáinak közösségi megoldása terén.

Vajon a költő gondolkodásában egyre nagyobb szerepet betöltő pszichoanalízis erősítette vagy gátolta-e az erkölcsi orientáció térnyerését? Milyen befolyással volt a freudi inspiráció etikai felfogásának alakulására? Úgy gondolom, hogy a mélylélektan az általunk vizsgált vonatkozásban a marxizmus világméretű szövetségese volt. Amíg mindkettő egyforma erővel befolyásolta a költő gondolkodását, addig egymás hatását támogatták. Mi sem bizonyítja ezt ékezetesebben, mint a költőnek Totis Béla *Az ifjúság nemi problémái* című könyvéről írott, kéziratban maradt bírálata. A kritikus a marxizmust és a freudizmust itt szoros szövetségben ábrázolja: „A marxizmus az elnyomott proletariátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.” E két szellemi őrangyal védelmében veti szemére Totisnak, hogy „Állandóan felelősségről, erkölcsről, lelkiismeretről, a lélek szigorú bírójáról beszél, holott minden parapatias, neurotikus, ideges ember a felelősségnek, az erkölcsnek, a lelkiismeretnek, a lélek szigorú bírójának a betege ma... tőkés, azaz megoldhatatlan ellentmondásokkal teljes társadalomban élünk, tehát megoldhatatlan ellentmondásokkal, konfliktusokkal teljes az egyén erkölcs, lelkiismerete is... Forradalmárt nem is köt a polgári társadalom erkölcs, felelősségérzete.”

Egy másik fontos hely, ahol az erkölcs és a betegség összefüggését vizsgálja a költő kifejezetten személyes aspektusból, az ún. *Rapport-levelek* egyike. Ez a dokumentum 1934 tavaszán keletkezett, amikor a költő több hónapra, eredetileg talán a végleges letelepedés szándékával, Hódmezővásárhelyre, fiatalabbik nővére családjához uta-

zott le, s innen írta folytatásos levelét első pszichoanalitikusának, Rapaport Samunak. A május 11-én kelt levélben ezt olvassuk: „az emberben van egy erkölcsi mechanizmus – nem erkölcs, hanem olyan mechanizmus, amely szükségessé teszi a tudatos erkölcsöt. Azt mondhatnám, hogy én minden erkőlctől föloldott elveim ellenére nagyon erkölcsös voltam mindig, noha nem a köznap értelemben, hanem azon jóval túlmenően. Szinte infantilisan erkölcsös voltam. Rank írta, hogy a gyermek sokkal erkölcsösebb, mint a felnőtt. Szemet szemért, fogat fogért – vagyis aki ad nekünk, annak mi is adunk, mert a szemet szemért nemcsak a bosszú törvénye, hanem az erkölcs is.”

Az idézettek röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a költő önmagában is fölfedezze annak a mechanizmusnak a működését, amely szükségessé teszi a tudatos erkölcsöt, de ezt valamiféle önkéntelen, akaratlan, sőt szinte akarata ellenére érvényesülő erkölcsösségnek tekinti. Nem azonosul, hanem inkább konfliktusban van vele. Az elvei, amelyek szerint életét berendezni igyekszik, minden erkőlctől föloldottak. Betegségét, szerencsétlen tudatát, szorongásait ennek a társadalom által beléje ültetett erkölcsösségnek tudja be. Ez, az erkölcs dominanciáját, az életgyakorlatot szabályozó érvényét elutasító magatartás fogalmazódik meg az 1933 őszén írt versében, a *Számvetés*-ben: „Engem sunyiságra oktat / az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.) / Huszonnyolc éve éhezem. / Rajtam már csak a fegyver foghat”, majd a vers zárlatában: „Mindentől fölmentem magamat, / mert nem lesz utolsó ítélet.” Ez, az erkölcs hatalma alól önmagát emancipáló felfogás a középső József Attilára jellemző. Arra a költőre, aki többé nem talál támaszt a közösségben, a forradalmi cselekvés önmagát és a közösséget felszabadító perspektívája immár bezárul előtte, de még megpróbál illúziótlanul, keményen, csak önmagára támaszkodva megállni a helyén.

A kései József Attila egyfajta öngyötrő, önvádoló, saját korábbi bűneivel szembesülő, az általa elkövetett sérelmeket a múltból kiásó moralizálás irányába lép tovább. Ezért mondtam az imént, hogy abban a korszakban, amikor a *[Szól a szájja szőlítatlan...]* keletkezett, immár nemigen jellemzi őt a korábbi évek végletes, eltökélt, elszánt amoralizmusa, az erkölcs totális kritikája. A szó szoros értelmében belebonyolódott, sőt belegabalyodott az erkölcsi vádak, önvádak, felelősségkeresés, lelkifurdalás hálójába. Elég, ha olyan verseire emlékeztetek, mint a *Mama*, a *Kései sirató*, *A bűn*, a *Mint gyermek...* és még számos rokon szellemű alkotás. A töredék mindazonáltal kivételt jelent. A kényszerképzeteszerű tünetek felsorolásában megtaláljuk benne a kései korszak önmarcangoló hangvételét, ugyanakkor ezeknek a kínoknak a keletkezéséért – mint korábban, a *Számvetés*-ben, a *Vigasz*-ban – az erkölcsöt teszi felelőssé. A vers lírai énje úgy akar megszabadulni fájdalmaitól, hogy ezek okát, a kórokozót, a „zsigereit zsugorító erkölcsöt” kívánja kiűzni magából. Ha megszabadulok a bűntudattól, a lelkiismerettől, a jó és a rossz tudásától, megszűnnek a betegség testi tünetei is – ez a logika munkál a töredékben. Füsi Józsefnek tehát

igaza van, a betegségét űzi ki a vers alanya ősi varázsszavakkal, de ez a betegség egybeesik az ember erkölcsi lényével. Az alternatíva így hangzik: vagy erkölcsös leszel, és beteg maradsz, nem szabadulsz meg a kínjaidtól; vagy meggyógyulsz, de ehhez túl kell lépned az erkölcsi orientációs kategóriákon.

Az eddig elmondottakkal még csak annak a problematikának a fogalmi rekonstrukcióját végeztük el, amelynek kifejtése érdekében a vers íródott. A költői teljesítmény voltaképpen mérlegre tétele csak ezen az alapon kezdődhet el. Annyit máris leszögezhetünk, hogy a Németh Andor-i sugallat, „végzetes betegsége utolsó fázisából”, egyszerre hiteles és megtévesztő. A vers valóban súlyos állapotról számol be, valóban a költő végzetes betegsége utolsó fázisában keletkezett, s ez kétségkívül rajta hagyja a nyomát a szövegen. Semmiképpen sem úgy azonban, ahogyan Halász Gábor véli, hogy „mikor a gondolat már szerte hullik”, „ájult automatizmussal” következtek volna egymásra a sorok, sem pedig úgy, ahogy Füsi József feltételezi, hogy „öntudata mélyéről szállt fel” ez az asszociációsor. A vállalkozás sokkal nagyobb ívű, több tudatosságot, átgondoltabb koncepciót feltételez, mint a leépülő személyiségben valamilyen csoda folytán a betegség megkímélte elementáris zsenialitás spontán működését. A költő a testi szenvedés és az erkölcs, a fiziológiai torzulás és a társadalmilag tudatos magatartás között feszíti ki verse gondolatmenetét. A töredék poétikai elemzése megerősíti ezt a feltevésünket.

A testi szenvedésről nyújtott megrendítő vallomás paradox módon költői játékként, *pastiche*-ként, stílusutánzatként is olvasható. A [Szól a szájja szólitatlan...] nem született volna meg a Vikár Béla-féle *Kalevala*-fordítás nélkül. És korántsem arról van szó, hogy valamiféle ifjúkori *Kalevala*-emlék rémlett volna föl a beteg költő emlékezetében, hanem a finn eposz alkotásmódjának szin-

te tudós, aggályos követése történt. A zseni spontán alkotóereje kétségkívül soronként felvillan a töredékben, egyben azonban a gondos és aprólékos szövegszervezés, szerkezetépítés jelenléte is tagadhatatlan. Ignópus Pál megfogalmazását, amely szerint a költemény „ősi nyolcasokban doromboló kórlelet”-nek lenne minősíthető, legföljebb nagyon metaforikus értelemben fogadhatjuk el. A vers kóros állapotot mutat be, de írója fölényesen uralja a témát.

Ahogy tehát áttekintettük a betegséggel, Freuddal, Stekellel, Rapaporttal kapcsolatos tudnivalókat, nem kisebb figyelemmel kell lennünk az iránt sem, hogyan befolyásolta József Attila alkotásmódját a *Kalevala* élménye. Ismerünk olyan életrajzi legendát, amely József Attila finn nyelvtudásáról szól. „Finnül tanult – írja József Jolán öccséről –, most, eredetiben szeretne volna olvasni a *Kalevalát*.” Horváth Béla ugyanezt állítja a költőről: „Képes Géza barátunkon kívül ő volt az egyedüli a magyar költők közül, aki megtanult finnül.” Azért minősítem ezeket az állításokat legendának, mert tárgyi bizonyíték nincs rája. Annyi azonban bizonyos a két idézetből, hogy a költő tanult finnül, s hogy a *Kalevala* komolyan foglalkoztatta őt.

Erre – immár a Vikár-féle fordítás vonatkozásában – más bizonyítékaink is vannak. Bokor Imre így emlékezik József Attila és Vikár Béla megismerkedésére: „Boldog vagyok, hogy megismerkedhettem a »Szépség szálaít szövé«-vel – mondta a költő – a finn nemzeti eposz átültetőjével, mert esténként, ha korán hazatérek, Juditnak részleteket olvasok fel belőle, sőt több versét meg is tanultam, íme: Ámde mégis, mindhiába, / Csapát törtem új danákra...” A *Kühhárosi éj* Vikár Bélának ajándékozott példányába írt ajánló sorok megerősítik az emlékezés hitelet: „Vikár Bélának, aki életem legnagyobb szellemi örömét szerezte a csodálatos magyar Kalevalával, fiúi szeretettel.” Vikár a *Magyarázatok a Kalevalához* című könyvét de-

dikálta József Attilának „József Attila kedves öcsémnek” szöveggel. Vikár 1938-ban egy Németh Andorral készített interjúban, az újságíró kérdésére válaszolva így nyilatkozott a költő *Kalevala*-értéséről: „Igen, ő értette a *Kalevalát*. Ami nem kis dolog, mert útvesztő mitológiájával, csalafinta szójátékaival ugyancsak próbára teszi az értelmet.”

A *Kalevala* beható tanulmányozásának azonban van egy olyan dokumentuma, amely talán a finn eposz fordítójával való kapcsolatnál is különösebb. Manapság nagy divat József Attilát Kosztolányi Dezső kései költészetével, a Semmivel szembenező, számadó versek írójával rokonítani. Nos, a két költő, Kosztolányi Dezsőné emlékezése szerint, legnagyobb meglepetésünkre, nem Heideggerről beszélgetett, hanem a *Kalevalát* mondogatta együtt, úgy, ahogy a karjalai parasztokról beszélük, akik leültek egy lócára egymással szemben, és egymástól átvéve a szót kántálták az eposz történeteit: „Attila elkezdte mondani a *Kalevala* sorait... Kezdetben felváltva mondogatták férjemmel, de Attila annyira belemelegedett, hogy minduntalan férjem szavába vágott, ő akarta mondani. Férjem mosolyogva hagyta vendégét, hadd mondja kedvére. Az sehogyse tudta abbahagyni. Fel-felugrált a vacsora mellől, a székek mögött, az asztal mentén föl s alá járkált, lelkesülten. Mintha vizsgázni akarna, jól vizsgázni – Kosztolányi »tanár« jelenlétében.”

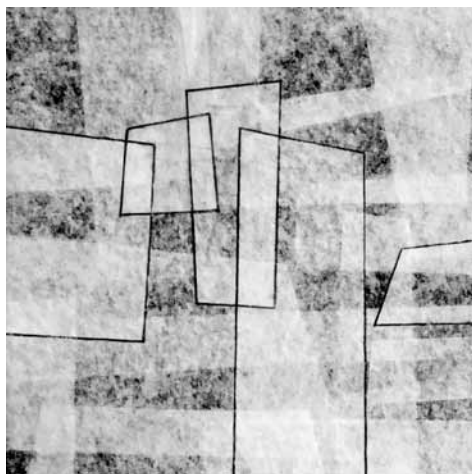
A [*Szól a szájja szólítatlan...*] azonban nem általában a *Kalevala* hangját hasonítja át, hanem a finn eposz egyik pontosan megjelölhető részletére játszik rá, és ezzel hozzásegít a töredékes vers szerkezeti felépítésének felderítéséhez. Az eposz XVII. énekéről, az ún. Vipunen-epizódról van szó. Az összefüggés felismerése Varga Domokos érdeme. Vipunen híres varázstudó, táltos, akinek zsigereiben Vejnemőjnen kovácsműhelyt rendez be, s ott vasat izzít és kovácsol. Vipunen megdöbbenve állapítja meg, hogy

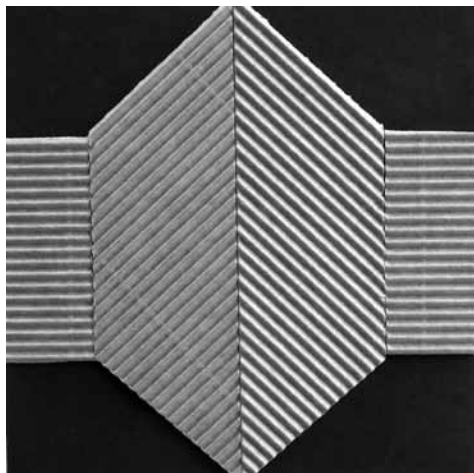
*Szén jődögél im a számba,
Nyelvemre üszöke ütődik,
Torkomba vas alja tódul.*

Hogy kellemetlen vendégétől megszabaduljon, a jeles javas büvigéket mond, Füsi József kifejezésével élve, „ősi varázsszavakkal űzi betegségét”:

*Te is nemde onnan tértél,
Bűbáj úgy-e onnan értél
Szívembe, az ártatlanba,
Én hibátlan hasamba,
Harapdálni, rágicsálni,
Húsom falni, főlészabdálni?
Kotródj már, kopója Hízzenek,
Alvilág csabossa vessz meg,
Pusztulj belsőmből pimaszsa,
Májamból, te föld gonossza,
Ne fald föl szívem közéjét,
Lépmet ne túrd szanaszét,
Ne hasogasd már hasamat,
Ne tapodd tovább tudómet,
Köldököm ne rágd, ne nyugasd,
Lányékim ne tépd, ne szaggasd,
Ne sarabold hátam csontját,
Oldalam ne bántsad folyvást!*

Füsi József és Ignotus Pál tehát helyesen mutattak rá, hogy a [*Szól a szájja szólítatlan...*] esetében „a finn és vogul népköltészet alapos ismeretét és hatását” kell feltételeznünk, hogy „formában: a tíz esztendővel azelőtti

József Attilát idézi fel, a *Kalevala*-emlékek és regösénekek játékos stilizációját”. E felismerések birtokában azonban nem szabad az ellenkező végletbe esnünk, pusztá stílusimitációnak minősítenünk a töredéket. Effajta „ingyenes” játékokra 1937 nyarán aligha futotta volna József Attila erejéből. Vizsgáljuk meg, milyen vonatkozásban követi a költő a *Kalevalát*, és hol lép túl rajta! A töredék szerkezete a megszólalás módja szerint három egységre tagolható. Az első két sort mintha narrátor mondaná egy történet hősről: „Szól a szája szólitatlan, / gondja kél a gondolatban”. A második két sort már a hős jelenti ki, mintegy konstatálva, hogy testének belsejébe valamilyen ellenség költözött, s ezt az ellenséget néven is nevezi: „erőlködik ám az erkölcs / zsigereim zsigorgatja”. Az alany ezután mint második személyhez fordul a kórokozó hatalomhoz, tiltó parancsokat osztogatván neki: „ne bolondozz a belemnben / ne kopogj a kebelemnben” stb., egészen a vers végéig.

Ugyanezt a hármasságot megtaláljuk a „bűvigés Vipunen” történetében is. A narrátor szólama: „Ott a bűvigés Vipunen / Maga szóval így szól”. Vipunen konstatáló mondatai: „Szén jődögél, ím, a számba, / Nyelvemre üszök ütődik.” A táltos odafordulása fájdalma okához: „Igyekezz,

undok, már utadra, / Futamodjál, földnek rossza.../ Kór, ha vagy teremtő műve, / Halál, Istenemtől küldve, / Hát teremtőmhöz menekszem.” Mivel azonban a *Kalevala* idézett részlete kerek történet, Vipunen és Vejnemöjnen viadalának elmesélése, az eposz fejezete kiegészül még két mozzanattal, amelyek József Attila töredékéből hiányoznak. Egyrészt a narrátor Vejnemöjnen ténykedését is elmeséli: „Kalapálja nagy kopogva, / Veri, vágja sebbellobbal, / Veri éjjel ernyedetlen, / Nappal szünös-szünhetetlen / a jeles javas johában, / Nagy hatalmúnak hasában.” Másrészt Vejnemöjnen szólamát is hallhatjuk: „Jól el vagyok én idelemn, / Elidőzöm kellemesen. / Üllömet teszem alábbra, / Mélyebben szívved húsába, / Erősben a pörölyt szegve / a legfájósabb helyekre” stb. A versfogalmazványban tehát József Attila a Vipunen-epizód szerkezetét redukáltan, lírai céljainak megfelelő ökonomikussággal használja föl.

Nem ez az első eset, hogy a költő kölcsönveszi a *Kalevala* idézett részletét mondanójának megfogalmazására. Megtörténik ez a művelet a *Külvárosi éj* zárlatában is:

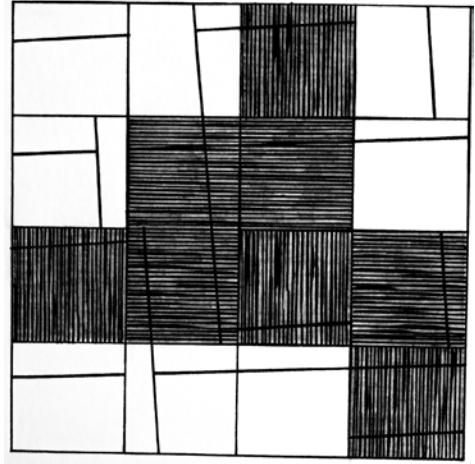
*Szegények éje! Légy szemen,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllöt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
– sikló pengét a győzelemre...*

Ebben a korábbi változatban József Attila jelentősebb mértékben eltávolodik az eredeti modelltől. Itt mintegy ellen-Vipunenként szólal meg, aki heroikusan és aszketikusan vállalja, hogy a szegények éje mint izzó szénparázs füstölögjön szívében, s hevével vasat olvasszon ki zsigereiből, amelyből a győzelemre vivő fegyver kovácsolódhat ki. Itt tehát a közösség ügyéért önmagát feláldozni kész, a fájdalmat férfiasan tűrő harcos hangját halljuk. A [*Szól a szája szólitatlan...*] értelmetlen szenvedését panaszoló alany ugyanezt a folyamatot éli

meg. A belső hév őbenne is ércet olvaszt ki: „Míntha égnék, láng jár végig... / kicsurran a forralt kőnek / vasból való váladéka”, ennek a borzalmas belső szenvedésnek azonban nincs többé értelme, a lírai én szabadulni szeretne tőle. Ez az érzés sokkal inkább a pokoltűz égetésével rokon, azzal, amelyet végső pillanataiban Don Juan él át: „Mily hihetetlen borzalom markolja össze lelkemet / És milyen tűznek perzselő rémes lángja vár!”; majd pedig: „A lelkem retteg lázasan / És mérég marja mindenem, / A keblem lángok tépik! / Ó, poklok átka vár!”²

Miután a szerkezet és a gondolatmenet tagolódását rekonstruáltuk, a szöveg mélyebb, nyelvi szerkezeti rétegeibe merülhettünk, s ott is mérlegre tehetjük, milyen mértékben távolodik el a töredék a modelltől, s miben múlja fölül József Attila eredeti verse a finn eposz fordítását. Mindenekelőtt a töredéknek arra a sajátosságára kell rámutatnunk, amely nyilvánvalóan cáfolja a betegség által épen hagyott pusztá zsenialitás érvényesülésének – főként Halász Gábor által hangoztatott – tételét, amely szerint „a végső bomlásban pedig, mikor a gondolat már szertehullik, az idegek boszorkánytáncukat járnak, ez a szót szó mellé faragó, rokonító, hasonlító ösztön még munkál ájult automatizmussal, független játékaival még jobban érzékeltetve a kínlódást, akár a bémult ember táncpróbája”. Ez a sajátosság a sorok szentenciaszerűsége. A kezdő sorok után következő, a testi szenvedést részletező hosszú rész, egészen a „Míntha égnék...” kifejezéssel kezdődő, folyamatos belső összefüggést mutató s az eddigi részekről elkülönülő ízületig, soronként külön-külön van megfogalmazva. Egy-egy sor egy-egy briliáns kép egy-egy gyötrődő testrészeről, mondattanilag is lezárva, legkisebb részleteig kidolgozva. Ilyen verset nem lehetett

„ájult automatizmussal” megírni. A sorok nem szabadon asszociálódnak egymás mellé. Csak hosszas esztergályosmunkával lehet ilyen szöveget produkálni. Hasztalan szimatolni benne az örültség közvetlen nyomait.

A hihetetlenül sűrített, tömörített nyelviségű tiltó mondatok megalkotásában a *Kalevala* példájának tagadhatatlanul fontos szerep jutott. A „Ne hasogasd már hasamat, / Ne tapodd tovább tüdőmet” sorpár változatlanul beleilleszthető lett volna a töredékbe, éppúgy, ahogy a modernebb fiziológiai szemléletet igénylő részek (például a „ne lúgosítsd a savamat”) kivételével a versfogalmazvány bármely része átlátható lenne a finn eposzba. Olykor a költő ugyanarra a jelenségre talál más, a modellel egyenértékű megoldást. A „Ne hasogasd már hasamat” sorral a „ne bolondozz a belemben” sor nevezhetne be nemes versenybe, emulációba (hogy a klasszicizáló poétika egyik jellegzetes terminusával éljek).

Az itt alkalmazott technika mégsem tekinthető a *Kalevala* szabadalmának. A mellérendelő, szentenciákat soroló, a sorhosszúságot a mondathosszúsággal összeegyeztető mondat szerkesztés József Attila egyik kedvenc eljárása és sok sikeres művének módszere volt, nyilvánvalóan függetlenül a *Kalevala* hatásától. Ilyen darabok *Az oroszlán*

² Mozart: *Don Giovanni*, a címszereplő utolsó mondatai az opera Lorenzo da Ponte által írt szövegkönyvében, Harsányi Zsolt fordításában (A szerk.)

idézése, az *Ülni, állni, ölni, balni, a Mondd, mit érlel...* vagy *A betedik*. Az utóbbi nyilvánvalóan rokonságot tart François Villon *Apró képek balladájával* vagy a *Kijordított igazságok balladájával*. A vers tehát a „ne bolondozz a belemben” sortól kezdve a „fürtöm tövét ki ne forgasd” sorral bezárólag egyetlen tiltó modalitású, többszörösen összetett, mozaikos szerkezetű mellérendelt, kapcsolatos mondatnak tekinthető, amelynek tagmondatai egy-egy sort képeznek. A tagmondatok tematikai egység fűzi össze: egytől egyig mindegyikük valamely testrész fájó, görcsös, rendellenes működését mondja ki.

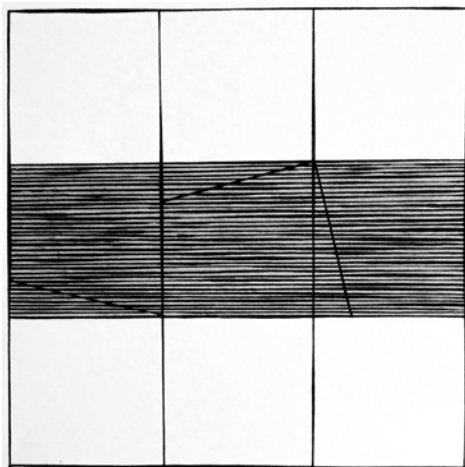
A tagmondatok, a sorokat – s ezt a megállapítást immár a töredék egészére kiterjeszthetjük – külön nyelvi leleménnyel kellett megformálni. Ebben a tekintetben már erőteljesebben kellett a költőnek a *Kalevala* poétikájára támaszkodnia. A legfelületibb, legkönnyebben észrevehető párhuzam a két szöveg között a betűrím szisztematikus, jellegadó alkalmazása. Az alliteráció a költők által szélteben használt formaképző eljárás, de dominánssá, a szöveg egészen következetesen végigvonulóvá csak bizonyos költészettípusokban válik. Ilyen a *Kalevala*, és ilyen a *[Szól a szája szólítatlan...]*. Tiszta betűrím a Vipunen-epizódból: „Ne tapodd tovább tudómet”, s a töredékből: „vasból való váladéka”. Még számos alliterációt idézhetnénk, ezek azonban többnyire egy másik formaképző elem, a figura etymologica részét képezik.

Mielőtt ez utóbbira rátérnénk, említést érdemel, hogy Vikár nemcsak betűrimmal, hanem rendszeresen alkalmazott sorvégi rímekkel is él, s ebben a tekintetben elhajlik a finn *Kalevala* prozódiajától. Nem mintha az eredetiből teljességgel hiányozna a sorvégi összecsengés, de semmiképpen nem olyan rendszeresen és kimunkáltan, ahogyan azt a Vikár-féle fordításban látjuk. Nagy Kálmán fordításában például a XVII. ének megfelelő részlete így hangzik: „hitvány, menj ki a

hasamból, / menj májamból, föld gonosza, / a szívemet szét ne szaggasd, / lépemet nehogy lerágyad, / a gyomromat ne gyötörjed, / ne tekergesd a tudómet” stb. Vikár tehát úgyszólván magyarítja a *Kalevalát*. A magyar ún. ősi nyolcast alkalmazza, sorvégi páros rímeket esztergályozva. A szakirodalom – minden bizonnyal nem alaptalanul – úgy ítéli meg eljárását, mint a *Kalevalának* az Arany János-i nyelvi hagyományhoz való hajlítását. József Attila gyanútlanul követi őt ezen az úton, annál is inkább, mert Arany János poétikája hozzá mindig is nagyon közel állt. Alighanem ez is közrejátszott abban, hogy Vikár *Kalevaláját* olyan otthonosan ismerősnek érezte.

A figura etymologicák alkalmazásában is jó példával járt elől Vikár Béla, s erre újból idézhetjük a korábban már többször idézett sort: „Ne hasogasd már hasamat”. Csakhogy elég egy felületes pillantást vetnünk a két részletre, hogy konstatálhassuk: a *Kalevala* fordítása sokkal kevesebb figura etymologicával él, mint József Attila töredéke, azaz a költő tudatosan tovább fokozza a nyelvi megformáltságot, töményen poétikus szöveg létrehozására törekszik. A figura etymologica közkeletű meghatározása szerint a szóismétlések közé sorolható, s ezen belül a „tőismétlés” nevet viseli, szó szerinti fordításban: „etimológiai – azaz származás szerinti – alakzat.” „A tőismétlés eredetileg olyan ismétlést jelentett – írja egy stilisztikai kézikönyv –, amelyben valamely ige az ugyanabból a tőből származó főnév tárgyasetét veszi maga mellé. Ma azonban már ideszámítunk minden olyan ismétlést, amelyben a két szó ugyanannak a tőnek képzett vagy ragos származéka.”

Kérdés azonban, vajon figura etymologicának tekinthető-e a „Ne *hasogasd* már *hasamat*” sor „*basat hasogatni*” szerkezete. Ugyanezt a kétkedő kérdést a *[Szól a szája szólítatlan...]* szinte mindegyik figura etymologica-szerű alakzatára vonatkozólag feltehetnénk, talán az első, címadó sor ki-

vételével: „*Szól a szája szólítatlan*”, amely az olyan szerkezetekkel tart rokonságot, mint a „*példás életet él*” vagy a „*Hírrel hirdessétek*”. A »has« és a hasogatni szógyöke, a »has-« között nincs etimológiai rokonság, csak puszta hangalaki hasonlóság, azaz csak látszólagos tőismétléssel, ál figura etymologicával állunk szemben. Ugyanezt mondhatjuk el a „*babos vesémet ne ved ki*” sor magvát alkotó „*vesét kivetni*” szerkezettel vagy a „*csigolyáim ne csikorgasd*” sor „*csigolyát csikorgatni*” kifejezésével kapcsolatban.

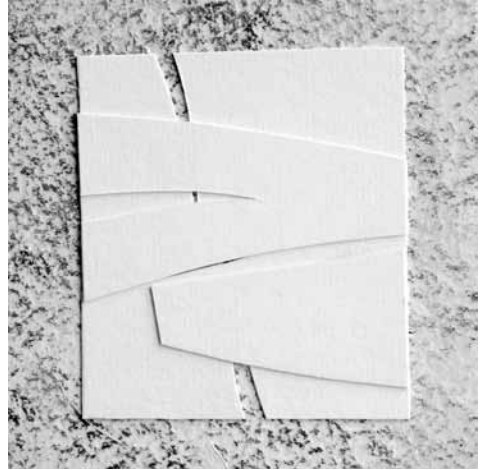
Csakhogy a válasz nem olyan egyszerű, mint egy stilszkatankönyv osztályozásának elsajátítása és helybenhagyása. Mindezekelőtt a legkevésbé sem bizonyos, hogy az utóbbi sorok esetleges szabálytalansága csökkenti a költői hatást. Sokkal inkább az elkopatott igazi figura etymologicák, mint például a „*réges-régen*” veszítettek jelentősen poétikai erejükből, míg a „*ráncom ne rángasd*”, „*ne torlaszd el a torkomat*” a meglepetés erejével hatnak, gondolkodásra késztetnek. Akkor is létrehoznak két szó között valamiféle irracionális, de erős érzelmi töltésű kapcsolatot, ha végül nem találjuk igazolva az etimológiai összefüggést. A sorvégi rím ugyanilyen hangalaki párhuzam, amely mégis összeránt két, jelentéstalanul teljesen idegen szót.

De ez még nem minden. Számolnunk kell a figura etymologicák hipotetikus változatával. Az olvasónak nincs mindig a keze ügyében egy etimológiai szótár, hogy ellenőrizni tudja, egy-egy tőismétlésnek látszó alakzat bizonyosan figura etymologica-e, avagy megfordítva, hogy bizonyosan nem tőismétléses szerkezetről van-e szó. Valamilyen szűk határok között meg kell engednünk szubjektív figura etymologicák létét, vagyis azt, hogy egy adott alkotó valaminő okból (akár műkedvelő nyelvészkedés „eredményeként”) komoly meggyőződéssel állítson föl tőismétléses szerkezetet, amelyet a nyelvész később nem tart autentikusnak. A modern magyar költők közül talán Erdélyi József volt a legismertebb dilettáns nyelvész, de a nyelvvel való tudós játék Kosztolányi Dezsőtől és József Attilától sem volt idegen. Nem lehet kizárni, hogy a költő nyelvészeti töprengései során eljátszott azzal a gondolattal, hogy az »erkölcs« és az »erő«, »erőkődik« szavak között lehettek jelentéstani összefüggések. A kérdésre más összefüggésben valamivel később még kitérek.

Az elmondottakhoz itt még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy az elemzett jelenségnek a stilszkatikában megvan a szabatos neve: paronomáziaként szokás emlegetni, ami annyit tesz, mint »nem pontosan úgy nevezés«. „Tulajdonképpen a szójátéknak egyik gyakori megjelenési formája: hasonló hangzású, de különböző jelentésű szavak egybefűzése” – írja róla *A magyar stilszkatika útja*, s egyebek között egy olyan példát hoz rá Arany János *Both bajnok özvegye* című balladájából, amely érdekes módon más változatban a [*Szól a szája szólítatlan...*] kezdetű töredékben is felbukkan: „Hunyad alatt egy kis házban, / Ült az özvegy, talpig gyászban; / Mint gyümölcs a fát, lehajtja / Nehéz *gondja, gondolatja*: Neveletlen négy magzatja”. A töredék „*gondja* kél a *gondolatban*” sora tudatoson vagy öntudatlanul ezt az Arany János-i paronomáziát is-

méli meg. Vagy esetleg Vörösmarty *A vén cigány*ában ugyancsak olvasható szójátékot: „Húzd rá cigány, ne *gondolj* a *gonddal!*” Csak éppen abban nem lehetünk bizonyosak, hogy költőnk számára nem több volt-e ez, mint pusztá paronomázia. József Attila szubjektíve nem feltételezett-e szószármaztatási összefüggést a »gond« és a »gondolat« között? Az ilyenfajta spekulációk a legnagyobb gondolkodóktól sem voltak merőben idegenek, elég, ha Hegelre vagy Heideggerre utalunk, akik nem riadtak vissza attól, hogy bölcséleti terminológiájuk kialakítása során messzemenően kiaknázzák a nyelv öntudatlan zsenialitását. Legalább az Eisenhower elnökválasztási kampánya során sikeresen alkalmazott paronomázikus szlogent – *I like Ike*³ – elemző Jakobson óta tudjuk, hogy a paronomázia a modern költészetnek és a modern életnek sokkal fontosabb eszköze, mint azt a kutatás korábban feltételezte.

Bármint ítéljük is meg a töredékben megismert etimologizálást, az nyilvánvaló, hogy szó sem lehet itt a gondolat szertehullásáról, az idegek boszorkánytáncáról, ellenkezőleg, nélkülözhetetlen volt a szókincs fölötti hosszúság töprengés, az összeilleszthető (nek vélt) szavak összekeresése, a nyelv lehetőségein való elmélyült meditáció ahhoz, hogy a töredék összetevő elemei megfogalmazódjanak. Az alkotómunka során József Attila a *Kalevalára* sem hagyatkozhatott rá. Ellenkezőleg: a finn eposz magyar fordításából megismert költészetteremtő erőket szinte felszabadította, felfokozta, klasszicizáló költőként versenyre kelt Vikár megoldásaival, s úgy hozta létre a maga versét. A hátorzongató hatást, amire Ignóus Pál is utal, éppen általa nyeri el a vers, hogy a költő az elviselhetetlen testi szenvedést, a kényszerképzetek sorát tudatos és fölényes költői játékkal érzékelteti.

Ennek a tudós játéknak van még egy fontos aspektusa, amelyről nem esett szó: a magas és mély hangrendű szópárok közötti különböző fokú egybeesésről és rokonságról beszélek. A nyitó sorpár után következő ötsoros egység számos tanulságos példát nyújt erre az összefüggésre. A „zsigerem zszugorgatja” sorban, a »zsiger« és a »zsugor« szavak mássalhangzó-állománya között teljes az illeszkedés, magánhangzói között pedig teljes az ellentét. A „ne bolondozz a belemben”, illetőleg a „ne kopogj a kebelemben” sorok »bolond« – »belem« és »kopog« – »kebel« szópárjai a skála távolabbi pontjain helyezkednek el. Ugyanezen skála köztes fokaira állíthatjuk a „ne lapulj meg a lépemen”, a „ne kiáltozz a képemen” és a „fürtöm tövét ki ne forgasd” sorokat. A palatoveláris illeszkedésben rejlő lehetőségek költői kiaknázásáról József Attila egész életművében Török Gábornak vannak alapvető fontosságú megfigyelései.

Ezekkel a példákkal kapcsolatban érdemes visszatérni arra, amiről József Attila szubjektív, hipotetikus etimologizálása kapcsán már volt szó. A palatoveláris szópárok létéről és jelentőségéről két nagyon érdekes egykorú tanúságtétellel rendelkezünk. Az egyiket Füsi Józsefnek köszönhetjük: „elkezdett általános nyelvészeti ku-

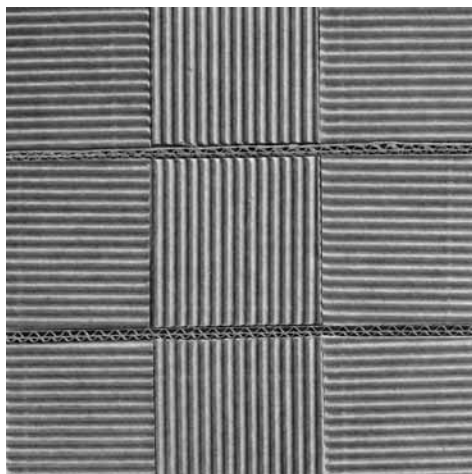
³ *Kedvelem Ike-ot.* Ike Dwight D. Eisenhower (1890–1969) beceneve volt. (A szerk.)

tatásairól is beszélni – írja emlékezésében a költőről. – Itt volt aztán csak ámulni valóm, noha most már a »képzett nyelvész« ugyan-csak ágaskodott bennem, amikor efféle szópárok, hogy »vár és vér«, »vád és véd« logikai kapcsolatát bizonygatta, és legalább negyven ilyen egyezést sorolt fel, amire én csak annyit dadoghattam, kész tudományos meghatározásaimból, hogy ezek véletlen »egmás felé tartó convergens alakfejlődések«, és ebből nem is engedtem, mert akkor egy egész világ romjai alá kellett volna temetkezniem... Attila csak nevetett, és most már csak bosszantásomra is kavarta-keverte az egész magyar szókészletet, ahogy látta elképedésemem.” A másik becses tanúságtétel, közvetlenül a szanatóriumba vonulása előttől, Galamb Ödöntől, a költő ifjúkori atyai barátjától, gimnáziumi tanárától származik: „Ütközben nyelvlélektani fejtegetésekbe mélyedt, szópárokra hivatkozott, melyeknek mélyhangú alakja komor, sötét, gyászos tartalmat ölel magába, magashangú alakja pedig könnyedet, derűset, felemelőt. Meglepő példákat tudott mondani az azonos értelmi gyökerű szavak hangulati különbségeire.”

Ezen a ponton József Attila magyar nyelvtörténeti és finnugor összehasonlító nyelvészeti tájékozódása a műkedvelő nyelvészkedés egy másik övezetével került összefüggésbe: azzal, amely Sigmund Freud nevéhez fűződik. Ez az összefüggés szerves ugyan, de nem közvetlen. Ismeretes, hogy Freud tanulmányt jelentetett meg 1910-ben *Über den Gegensinn der Urworte*, azaz szabad magyar fordításban: *Az ősi szavak ellentétes jelentéseiről* címmel. A tanulmányban kifejtett gondolatok megtalálhatók két olyan könyvben is, amelyekről biztosan tudható, hogy József Attila ismerte őket. Az egyik az *Álomfejtés*, a másik a *Totem és tabu*. Freud az álom nyelvének egy nagyon fontos sajátosságát, azt, hogy a tagadás mint önálló művelet nem jelenik meg az álomban, ha-

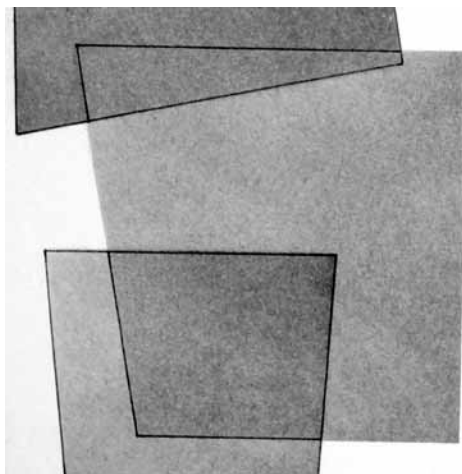
nem ugyanazon dolog az álomfejtők számára évezredek óta ugyanazt és az azzal ellentétes értelmet is jelent, megtalálni véli a nyelv legrégebbi állapotában. Ezt a legrégebbi állapotot őrizte meg hosszú ideig az egyiptomi nyelv. Freud ezt az analógiát egy Carl Abel nevű német nyelvész 1884-ben megjelent, a nyelv eredetével foglalkozó munkájából emelte ki, aki az egyiptomi nyelv idézett sajátosságát aztán más sémi és indoeurópai nyelvekre is kiterjesztette. Tehát az egyszerűség kedvéért egy példával illusztrálom az abeli, freudi tételt. Ugyanaz az egyiptomi szó jelölhette az erőset és a gyengét, a homályt és a fényt. Ennek a teóriának az igazságértékével itt nem szükséges túlságosan sokat törődnünk. A nagy francia nyelvész, Émile Benveniste *Remarques sur la fonction du langage dans la découverte freudienne*, azaz *Megjegyzések a nyelv funkciójáról Freud felfedezései alapján* című tanulmányában súlyos, nyelvészek szerint megsemmisítő érvekkel cáfolja Abel hipotézisének létjogosultságát.

Számunkra tehát itt nem a dióhéjban összefoglalt teória tudományos hitele a kérdés, hanem az, hogy a freudi mélylélektant kritikailag megvizsgáló, de alapjában elfogadó József Attila osztotta-e, és mennyiben, a szavak ősi ellentétes jelentésére vonatkozó elgondolásokat. A Füstötől és a Galamb

Ödöntől idézett passzusok arra engednek következtetni, hogy közel állt hozzá ez a hipotézis. Abel fölveti a kérdést: vajon más nyelvcsaládokra is jellemző lehetett-e a szavaknak ez az ambivalens jelentése? József Attila alighanem igennel válaszolt erre a kérdésre. A finnugor nyelvekben, vagy legalábbis a magyar nyelv legrégebb rétegeiben, talán nem fedezett föl olyan szót, mint amilyen a latin »altus«, ami egyszerre jelent mélyet és magasat, vagy a »sacer«, ami egyszerre szent és átkozott. Fölfedezhetett ellenben sok olyan szót, amelyek valamiféle hangtani modifikáció révén elindultak az egyjelentésűvé válás útján. „Azok a szavak – írja Abel –, amelyek eredetileg kettős értelműek voltak, egy későbbi nyelvállapotban mindannyiszor két szóra válnak szét, amelyek mindegyike csak egyetlen jelentéssel bír, oly módon, hogy hangtani módosulást szenved, és az eredetileg kettős jelentés egyikét megszerzi magának. Így például a *ken* hieroglifa (»erős-gyöngye«), szétválak *ken-re* (»erős«) és *kan-ra* (»gyöngye«).” Emlekezünk Füsi József szavaira arról, hogy József Attila a „»vár és vér«, »vád és véd« logikai kapcsolatát bizonygatta, és legalább negyven ilyen egyezést sorolt fel”, valamint arra, amit Galamb Ödön írt: „szópárokra hivatkozott, melyeknek mélyhangú alakja komor, sötét, gyászos tartalmat ölel magába, magashangú alakja pedig könnyedet, derűset, felemelőt. Meglepő példákat tudott mondani az azonos értelmi gyökerű szavak hangulati különbségeire.” A „zsigereim zsongorgatja” és a többi ehhez hasonló szerkezet mögé bizvást vetíthetjük a költő mélylélektani ihletésű összehasonlító nyelvészeti spekulációit.

A versben tehát egymást fedi és harmonikus együttműködésben van az egyik korabeli legkorszerűbb személyiségelmélet, a pszichoanalitikus tan és az emberiség archaikus tudásának egyik fennmaradt tapasztalata, amelyet a *Kalevala* őrzött meg. Ennek

talán legfrappánsabb bizonyítéka, hogy a Vipunen-epizód alapképzete, miszerint egy élőlény gyomrában kohót és kovácsműhelyt lehet berendezni, fogalmi nyelven ölt formát Rapaport Samunak József Attila által stilizált, a gondolatmenet elején idézett *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvében: „A gyomor az ember istene és az ember maga a gyomra. A gyomor az élet kohója, amelynek tüze részben hasznos és célszerű: azért ég, hogy kiolvassza az eledelből a tápanyagot, és részben »áldozati láng, amellyel bűneit vezeklőn emészti az ember magát«. Így az embert a gyomra fejezi ki a legjobban – az ideges gyomor csak »kísérlet vad ösztöneinknek rövidebb és soványabb kosztra való fogására, hogy így az erkölcsi törekvések győzedelmeskedjenek (Stekel).”

De nemcsak a töredék központi témájához, a gyomor panaszaihoz találunk párhuzamokat egyaránt a *Kalevala* XVII. fejezetében és Rapaport könyvében, hanem megtaláljuk a Vipunen-epizód számos részletének párhuzamát József Attila pszichoanalitikusának – vagy ahogy magát nevezni szerette: „a gyomor Freudjának” – munkájában. „Ne torlaszd el a torkomat” – olvassuk a versben, s ehhez adódik az analógia az értekezésben: „Figyelni kezdi a beteg pl. azt,

hogyan megy le a falat a torkán, nem akad-e meg valahol. Félélemzés nélkül egy falatot sem tudnak lenyelni.” Megtaláljuk a „ne kiáltozz a képemen”, illetve a „ráncom-redőmben ne rejtezz” (illetve más változatban: „ráncom ne rángasd, redőmben ne rejtezz”) sorok egyik lehetséges megfejtését is: „A legfontosabb panasz mégis az arcukra van írva, amint nyelvünk mondja: savanyú, keserű az ábrázatuk. Mintha savanyú almába haraptak volna, vagy mintha minden, amibe beleharaptak, az egész világ, savanyú alma volna számukra, annak képzelnék el.” Az erős szívdobogás, a végtagok fájása, amely formát ölt a töredékben: „ne kopogj a kebelemben... / ne lankaszd a lábaimat / ne szakaszd a száraimat / ne kanyarogj a karomban” – egyaránt szóba kerülnek Rapaport könyvében is: „a gyomortünetek mellett mindig találunk egyéb szervi tüneteket is. Ilyenek a fejfájás, a rendkívül gyakran társuló szívdobogás, amelyek különösen éjszaka nyugtalan álmokkal kapcsolatban jelentkeznek, továbbá a legkülönbözőbb reumatikusnak látszó fájdalmak, a fogaknak különleges megbetegedése.” A sort folytathatnánk. Látható, hogy a töredék szövege egyformán levezethető az *Ideges gyomor- és bélbajok...* tünetorából éppúgy, mint a *Kalevala* Vipunen-epizódjának megfelelő részleteiből.

A versnek van azonban még egy összetevője, amelyről eddig nem esett szó: a krisztusi szenvedéstörténet egyik mozzanata világosan felismerhető az utalások között. *János evangéliumában* olvasható (19. rész 31–35. vers) az a jelenet, amelyben az ítélet végrehajtói megbizonyosodnak arról, hogy az áldozat halála csakugyan bekövetkezett: „A zsidók annak okáért, hogy a testek szombat, mivel hogy innep esti vala... kérék Pilátust, hogy azoknak a szárok megtöretnék és levétnének. Eljövének azért a vitézek, és az első latornak megtörék az szárait és a másíknak is, mely megfeszítettett vala Jézussal. Az Jézusra pedig mikor jutottak vol-

na, mikor látták volna, hogy megholt immár, nem törék meg az ő szárait, hanem egy az vitézek közül lándzsával megöklelé az ő oldalát, és mindgyárast jöve ki belőle vér és víz.” A szöveg egyik utalását a „lábszárak” archaikus „száraimat” változata fedi föl: „ne szakaszd a száraimat”. A másik utalás a keresztfán meghalt Krisztus oldalának megnyitása, s az abból kifolyó vér és víz: „ne nyisd meg az oldalamat / kicsurran a forralt kőnek / vasból való váladéka”.

A [*Szól a szája szólitatlan...*] rendkívül gazdag, sűrű, bonyolult, töményen poétikus szöveg, huszonnégy borzongató és felledhetetlen sor a testi szenvedésről. Felépítésének, egységes gondolatmeneté szövéődésének tanulmányozása nem kevésbé tanulságos, mint kisebb-nagyobb összetevőinek kiformalódása.

Röhrig Géza dezső bácsi

5

ígyekszem keresztm félvállról venni
ám bevallom: elvástam

éjente mind gyakrabban kínoz már a
légszomj
egyre többször kell a világúrbe alélnom
s bár én is az éden kertjéből valék
itt csupán afféle szerves hulladék
kit nem véd se nő sem vers

üss ha jó erőrsre versz

jön majd bennem is aki vijjog
én megállom én nem sikítok
fölkelek lassan elszántan
lehet hogy ma megkreptámt
s immár végleg kiüöttél
elmetszve csüng a ringkötél

az utolsó gong csak az igazaknak jár

In memoriam

Bojtár Endre

1940–2018

Bojtár Endre kettős módon tartozott ahhoz a látható és láthatatlan gyülekezethez, amely Csillaghegyen harminc éve él. Látható módon, mert tanított, írt, fontosnak tartotta, hogy gondolatait a kicsik, a peremen élők is megismerjék. És láthatatlan módon, ami azt jelenti: valamiképpen akkor is jelen volt, amikor betegsége már mozdulatlanságra ítélte. Halála előtt két hónappal eldöntötte, hogy beköltözik a Gaudiopolisba. A József Attila-díjas műfordító, szerkesztő, kritikus, irodalomtörténész, szótáríró néhány héttel költözése előtt, 2018. február 11-én halt meg.

Bojtár Endre azok közé tartozik, akik láthatatlanságukban is példát és normát jelentenek számunkra, még ha kevesen vagyunk is. Az alábbiakban Szilágyi Ákosnak a temetésen 2018. március 8-án elhangzott beszéde, Donáth László prédikációja, valamint kollégájának, Krasztesz Péternek a pályaképet is megrajzoló személyes hangú írása olvasható. Bojtár Endre utolsó publikált esszéjét, amely eredetileg az *Élet és Irodalom* 2018. január 5-i számában jelent meg, elküldte a *Hét Hártnak* is. Rá emlékezve ezt is közöljük.

Szilágyi Ákos

Búcsúvétel

Első reakciónk a halál tényére a tagadás, az ellenkezés. Vonakodunk tényének elismerésétől. Elismerjük persze, csak a ténye ellen van kifogásunk. Hiszen minden tény – halál. Márpedig akkor a halál ténye is az. A halál ténye ezek szerint a halál halálá-

val azonos. Ezzel pedig máris ott vagyunk, ahová barátunk, akitől búcsúzom most, a világ minden kincséért sem követett volna sem engem, sem senkit: a világ végén – a beteljesült üdvégretnél.

Bojtár Bandi sok mindent szeretett, sok mindent elviselt, de a vallások malasztját nem szenvedhette: ez a végtelenül muzikális ember vallásilag tökéletesen amuzikális volt. A vallási beszéd szabályosan hasogatta a füleit. Az ilyen beszéd hallatán fájdalmas arccal füleihez kapott, ugyanúgy, mint amikor valaki félbehajtott papírlap gerincén futtatta végig a körme élet.

De azt talán, itt és most, e gyászos alkalomból még ő is elfogadja, hogy a halál ténye elfogadhatatlan. Elfogadhatatlan, hogy akivel nap mint nap találkoztunk, akivel tegnapelőtt még hosszan beszélgettünk életről és halálról, könyvekről és családról, szidtuk a rendszert – a naprendszert természetesen! –, akivel évtizedeken át húztuk a 2000 igáját, hogy ő „nincs többé”, azaz múlttá lett, saját múltunkká is, amely addig tart, míg múlttá nem válunk magunk is. Nem túl sokáig tehát. Halott halottat temet – mondja fület s szívet hasogatóan az Írás.

Nem tudok, nem akarok *múlt időben* beszélni barátomról, akit a halál ténye elválasztott tőlünk, akivel azonban az élet folyamata, e ténnyel mit sem törődve, most is ezer szállal köt össze. Mert az élet fonálát elszakító halálból – hit nélkül is beláthatóan – az élet új szálai feslenek ki és szövődnek tovább közöttünk. Mi mást teszünk most, még ezzel a dadogó gyászbeszéddel is, kimondott gondolatainkkal és kimondhatatlan érzéseinkkel, mint végezzük az élet, a kultúra szakadatlan szövőmunkáját? Az élet időtlen folyamatába szőjük bele a halált, ezt a mulandó valamit.

Valamiről, egy *dologról* mondhatjuk azt, hogy nincs többé, de hogyan mondhatnánk ugyanezt *valakiről*? „A halál – micsoda gyalázat! Egyszerre csak *tárggyá* válni...” –

kiált föl egyik aforizmájában Emil Cioran. Csakhogy éppen ez itt a bökkenő: a személy nem válik tárggyá. A test tárggyá válik, a személy nem. A személy nem kerülhet múlt időbe, mert a személynek nincs múlt ideje. Az Én-tudat kilobban, a test meghal, a személy azonban kilép az időből. A személy az, aki *közöttünk van és közöttünk lesz az idők végezetéig, azaz, amíg ember él e földön.*

A személy mindig jelen van. Egyféleképpen Bandi is jelen van itt és most is. Hiszen *előtte* is beszélünk, magunkon érezzük tekintetét, látjuk gúnyos fintorát, helyeslő bólintását. *Őelőtte* állunk – nem *fölötte*, hanem *előtte: színe előtt.* Bizonyos értelemben vizsgázunk *előtte*, mert igen, minden effajta búcsúbeszéd vizsgahelyzet és felelet is. Különösképpen, ha olyan személytől búcsúzunk, aki eddigi életében valóságosan is gyakran vizsgáztatott minket vagy másokat, akár mint mester tanítványait, akár mint idősebb kolléga a fiatalabbat, műbíráló a művet, szerkesztő vagy lektor a szerzőt és így tovább. De igazán most, ezzel az életből távozásával adja föl nekünk a leckét. Ebből a leckéből nem lehet fölkészülni.

A búcsúbeszédekben rendszerint felsorolják az eltávozott érdemeit és műveit, ahhoz hasonlóan, ahogy úgynevezett „nagy emberek” temetésén díszpárnán viszik koporsójuk után kitüntetéseiket. Ez felel meg annak a rituálénak, amelynek célja a személy múlt időbe helyezése, a jelentől való elvágása, emlékezetének intézményesítése. Az ellen-rituálé ennek épp a fordítottja: a múlhatatlan személyt nem engedi múlttá válni, a jelenbe helyezi, oda, ahol a helye volt, van és lesz: az élők közé, miközben.

Ezért nem helyezem most vörös párnára barátom aranylő érdemeit és tündöklő opusait, még baltisztikai chef d’oeuvre-jét, a nagy litván-magyar szótárat sem említtem (hacsak így nem), nem sorolom a virtuóz műfordításokat, nem dícsérem az úttörő irodalomtudományi műveket, nem beszélek

a bohémistáról, polonistáról, baltológusról, sőt, e máj nehéz időkbén még a russzistáról sem, a lapszerkesztőről pedig végképpen mélyen hallgatok. Nemcsak azért, mert nem intézmények nevében beszélek, hanem mert Bojtár Bandi maga is mindent megtett ez ellen az intézményesülés ellen: végtelenül komolyan vette szakmáját, az írást, de nem vette, nem tudta elég komolyan venni önmagát. Nagy neveltség, de még akadémikus sem lett belőle. De ne bántsuk az akadémikusokat ezért. Mindenkinek megvan a maga keresztje, kinek az akadémiai, kinek a lovagi, kinek a nagy, kinek a kicsi. Bandinak egyetlen keresztje volt, az, amelyet megoszthatatlanul mindenkinek viselnie kell: ő maga és ő *ezt* a keresztet mindvégig hősiiesen viselte.

Intézmények szoktak azzal kitüntetni és egyben magukhoz csatolni egy személyt, hogy „saját halottjuknak” tekintik őt. Joggal, hiszen az intézményesültség maga is halál, az intézmények pedig – megcsontosodásuk mértékében – halált termelő gépezetek. Ezért én – nem intézmény, csak egy hang a 2000-ből – itt és most nem saját halottamnak, hanem saját élőmnek – saját élőnknek – tekintem Bandit. Annak – aki.

Donáth László

Lélekben és igazságban élni

Gyászoló Barátaim!

Mindent hallottak, amit hallaniuk kell ahhoz, hogy életüket tovább tudják hordozni. Köszönöm e két nagyszerű ember, Szilágyi Ákos és Balogh Magdi engem kiváltó szavát és lendületét. Bandi több levélben is kérte, hogy mondjam el felette a laudatio funebrist, erre én képtelen vagyok. Most, meghallgatva azt, ami igazán fontos, nincs más dolgunk, mint szerettünk hamvait elkísérni, kikísérni ebből a pusztá tényeket meghaladó valóságból.

De mégiscsak meg kell szólalnom. Hiszen itt vannak azok az emberek – nem zárólag Anna és fiai és az unokák, a gyászoló család, a leginkább Isten markába szorítottak, hanem az imént szóló tudósok mellett az az asszony, aki őt hűségesen ápolta, és az egykori osztálytárs az általános iskolából s mi valamennyien –, akik szerették őt. Csak azok vannak itt, akik szerették, és csak azért vagyunk itt, mert szerettük. Minket itt a Gyűjtőfogház árnyékában, a halál partján, már nem kötelez senki semmire. Ez a szorongató szeretet egy mondatot juttat eszembe, merthogy nekem hihetetlenül kedves volt és kedves marad Bandi dialektikus iróniája, pimaszsága, arroganciája nem csupán mindenfajta vallásos szörnyűséggel szemben, hanem a hatalom, a gazdagság, a butaság tombolásával szemben. Azok számára, akik a Kohelet legfontosabb szavát: *kol hevel, minden hiábavalóság*, komolyan veszik – és miért ne vennék komolyan a Prédikátort, kivált azok, akik közé ő maga és

fiai is tartoznak, az írástudók, akik azt remélik, hogy megkínlódott soraik, szavaik, indulataik nem pusztán arra valók, hogy valaki tűzre vesse azokat –, az ellenpontot is hadd tegyem nyilvánvalóvá. Az ellenpontot, amely egy nőtől származik. Merthogy a szenvedő, küzdő, önmagukat nem kímélő és végezetül megroggyanó férfiak ellenpontja a nő. Nem csupán azért és annyiban, mert szül, mert teremt, és minden teremtésében legyőzi azt, amiről Ákos beszélt. Többről van szó. Ami igazán lényeges, azt is az asszonyok látják. Nem gondolom, hogy az evangéliumban véletlenül közölnék, kik voltak azok, akik először mennek oda a sírhoz. Az asszonyok voltak azok. Nekik van közükhöz, ami túl van a halálon. Nem halottkultusz, nem sírápolás, nem utólagos mohó bizonygatása annak, ami kimaradt az életből, hanem olyan gesztus, amely saját szenvedélyükből, hűségükből, könnyeikből teremt hidat a valóság és a valóságon túli közé, mint ahogy Mária Magdaléna könnyei hullottak, és nem szaladt el az angyal elől. De most nem rá szeretnék emlékeztetni, hanem egy bizarr, nagy szélsőségeket megélt asszony szavára, legyen akár igaz, akár példázat a történet. Amikor a János írása szerinti evangéliumban – szabadon idézem – Jézus a kútnál azt mondja a samáriai asszonynak, tudom, őt férjed volt, s akivel most élsz, az nem férjed, akkor az asszony fölnéz rá, és tudja, hogy a Messiással van dolga. Kettejük között hitvita támad, amelyből most itt, Bandi ravatalánál, egyetlen mondat fontos. Eljön az az idő – mondja Jézus válaszul az asszonynak –, amikor nem a Garizim hegyén és nem is Jeruzsálemben fogják imádni az Istent azok, akik imádják őt, hanem lélekben és igazságban. Ez a legnehezebb. Lélekben és igazságban élni. Ez az, amire rá van kényszerítve az ember, ha komolyan veszi az Írást, legyen zsidó vagy keresztény, ha írástudó – a szó legjobb értelmében –, inkább így mondom,

textológus. Ezt hagyták ránk azok, akik mertek élni, szerettek élni, és nem tértek ki a botrány, még a halál botránya elől sem, és behaltak abba, hogy szerettek élni. Lélekben és igazságban – ez nem jelent többet, mint hogy az ember emelt fővel jár ebben a halálra való életben, a hatalomnak, a börtönnek, a politikusoknak, a kritikusoknak kiszolgáltatott életében, pontosan tudva, hogy kikhez van köze. Az ember akár hűtlen is lehet, akár még szenvedélyes is lehet. Akár mindent föltehet egyetlen lapra, és elveszíthet mindent, ahogy nem Bojtár Bandi, hanem a názreti Jézus tette volt. Aki elveszített mindent. Bandi nem. Ő megőrizte ezt az eszményt. Annak az igaz embernek a tartását, aki mer lélekben és igazságban élni, hinni, dolgozni, s tud veszíteni.

Amikor utoljára beszélgettünk, ki akart jönni a kórházból. Tudom, élni akart. Élni és dolgozni. Meg szeretni. Az Örökkévaló másképp döntött. S ahogy Szilágyi Ákos sem, én sem merem megkérdőjelezni ennek súlyát és hatalmát. De bennünket, szeretteit, a legszorosabbakat és a távolabbiakat is, azokat, akik majd Bojtár Bandi olvasóivá lesznek, ez kötelez. Túllépni e mai kocsmán, túllépni mindenben, ami ember és ember között különbséget tesz, és bátran elmondani egy publicistának, hogy ez az ország csak akkor fog megváltódni, ha Iványi Gábor lesz a köztársaság elnöke. Jámbor volt? Ironikus? Szennvedélyes? Minden. De leginkább olyan ember, aki tudott igazságban élni és a lélek szerint szólni. Hálás vagyok mindazoknak, akik ezt a súlyos létű embert hétköznapijában hordozták. Akik nemcsak élvezték mindannak örömét, dicsőségét, amit Bojtár Bandi megteremtett, hanem javára tenni vágytak, tudva, micsoda jelentősége van keze munkájának. Ezek az emberek nem éltek hiába. Nem csak Bojtár Bandi nem élt hiába, senki sem, aki a közelébe került. S akik számára a Názreti nyilvánvalóvá tette, hogy azok, akik lélekben

és igazságban hordozzák létüket, nem látanak halált sohasem. Mert a mi hitünk erre vonatkozik. Nincs tárgy- és nincs személyiségvesztés, nincs mindent legyőző hatalom. Marad az Isten igazsága. Én is visszamenekülök a 16. századig, hogy mindazt, amit hallottak, Bojtár Bandihoz méltó hálaadással fejezzem be, Bornemisza Péter idézem:

„Ó, mi Urunk, Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia, hálát adunk mi tenéked, hogy miértöttünk emberré lévén, nemcsak halált szenvedtél, de még el is temettéttél és koporsóban feküdtél, hogy a mi koporsónkat is a te koporsódba való fekvéssel megszentelnéd és megáldanád, hogy a mi koporsónk ne lenne minékünk örökkévaló tömlöcünk, hanem ideig való nyugodalmas aluvószállásunk: kérünk tégedet, adjad minékünk a Szentlelket, ki a te szent Atyádtól és tetüled származik, hogy mi a bűntől teljességgel elszakadhassunk, tebenned tiszta szívből bízhatunk, tégedet teljes életünkbe tisztelhesünk és eképpen a mi koporsónkból az örök bódogságra feltámadhassunk és örökké vigadhassunk. Ámen.

Krasztev Péter

Bojtár Endre¹

Úgy hívtuk: a Mester. Kizárólag a távollétében, és csakis magunk között. Hiszen keserű iróniája és szellemes szarkazmusa bármelyikünket porrá zúzott volna ilyen fellengzős kifejezések hallatán. Ha van a világon született függő, ő az volt. Függett a nyelvetől és a puritán stílustól, magyar anyanyelvétől csakúgy, mint a több tucatnyi másiktól, amelyet beszélt. Szenvedélyesen hitt a minőségben az élet minden fontos területén, lett légyen szó irodalomról, zenéről, akadémiai szövegekről, borról vagy gasztronómiáról. Odaadón szerette voltaképpen hazáját, aminek először Kelet-Közép Európát, később a Baltikumot nevezte, és amelyet maga alkotott és rendezett be magának. Meggyőződése volt, hogy a gondolkodásban a racionalitás, a politikai rendszerek között pedig a liberális demokrácia áll mindenek felett. Ezek jelentették létezését és munkája intellektuális és lelki irányítót, és így ezek alakították ki a mi szakmai fejlődésünk legbensőbb kereteit is.

Nehéz volna pontosan meghatározni akadémiai érdeklődését – az angol nyelvű tudományos környezetben a helyes kifejezés valószínűleg az „összehasonlító kultúratudományon alapuló interdiszciplináris megközelítés” lenne, kiegészülve a regionális tanulmányok és a társadalomtörténet egy-egy szeletével. Mindazonáltal két megkérdőjelezhetetlen tényt elmondhatunk róla. Először is, kutatásai valamilyen módon minden esetben Kelet-Közép-Európához (Central and Eastern Europe) kapcsolód-

tak. Másodsor: már pályája elején különleges ösztönnel vált egy-egy friss akadémiai terület úttörőjévé, amit e területek felfedezése, leírása és művelése követett. Miután megalkotta a fő referenciapontokat, a munka hátralévő részét a tudósok új generációira hagyta. Ő írta az első monográfiákat a kelet-közép-európai avantgárd irodalomról és az 1960-as évek cseh és lengyel strukturalista irodalomtudományáról. E műveit az 1970-es években publikálta, amikor már kutatóként dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, ahol 2010-es nyugdíjba vonulásáig a Közép- és Kelet-európai Irodalmak Osztályának vezetői feladatait látta el. 1977 és 1980 között a Szegedi Egyetem docense volt, ahol a közép- és kelet-európai irodalom témájában adott elő. Itt ismerkedett meg sokakkal, akik később tanítványai és a szintén általa alapított Budapesti Összehasonlító Irodalmi Iskola munkatársai lettek. A 80-as évek végén érdeklődése a balti kultúrák felé fordult, az általa beszélt nyelvek már amúgy is hosszú listáját (amely az összes szláv nyelv mellett az angolt, a németet és a franciát is tartalmazta) a lett és a litvánal egészítette ki. 1989-ben újabb úttörő könyvet adott ki a balti államok szovjet megszállásáról. Később kezdeményezte és megalapította az általa baltisztikának nevezett tudományágat, és akadémiai doktori disszertációjában lefektette az új terület alapjait (Foreword to the Past: A Cultural History of the Baltic People, 1999).

A balti monográfiát életműve legjelentősebb tudományos teljesítményének tartják, de be kell vallanom, hogy a választék felkavaróan gazdag. Egyszer megjegyeztem, hogy számára az írás mindig is kín volt. Magyar nyelvű szövegalkotásának virtuozitása mégis legendás, nehéz elméleti és irodalmi szövegek tiszta és érthető fordítására való képessége pedig generációk számára vált példaértékűvé. Egyike volt azon ke-

¹ Az eredeti angol nyelvű írás megjelenés alatt a *Colloquia Humanistica*, Lengyel Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének éves folyóirata 2018/7. számában: <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/ch/issue/view/86>.

vés kelet-közép-európai bölcésznek, akik a rendszerváltás után minden korábbi eszszéjüket ideológiai okokból végzett változtatás nélkül tudták újra kiadni. Hadd említsek néhány adatot: az 1960-as évektől húsz monográfiát és váltogatott tanulmánykötetet publikált, ezek közül hatot idegen nyelven, tizennégy kötetet szerkesztett, hetet fordított, illetve elkészítette az ezeroldalas litván–magyar szótárt, amelyen önmagában hét évet dolgozott. Amikor egyszer a munkamódszeréről kérdezték, lakonikusan válaszolt: „Ha mérném, hogy mennyi időt töltök munkával, a számok bizonyára igazolnák az álláspontomat: egyszerűen szorgalmas voltam.” Ugyanakkor kivételes személységének valódi moralitása leginkább az alábbi anekdota mondataiból bontakozik ki: „Ha megkérdeznél, mit ér ez a köteg papír, azt válaszolnám: ezen a téren nincsenek illúzióim – nem ér túl sokat. A kis kultúrák kutatóját állandó kétségek gyötrik a tekintetben, hogy van-e értelme a munkájának. Számára az egyetlen erőforrás az a meggyőződés, hogy nincs más módja a cselekvésnek, hiszen csak egymás jobb megértése szabadíthat meg minket a gyűlölet rabszolgaságából.”

Mester – úgy érzem, most már hívhatlak így –, nyugodj békében!

(Fordította: Lőrincz Borbála)

Bojtár Endre

Felhomály

A mai magyar irodalomkritika egyik legfényesebb csillaga, az erdélyi Selyem Zsuzsa (2016: 971) könyvemről írott (egyébként rendkívül méltányos) recenziójában megró: „Csak ez hiányzik. A nőírók nem, tudomásul veszem, hogy ez egy ilyen közeg, férfiak magas szellemi színvonalon, olykor még meg is nevettetve ignorálnak vagy néznek szelektíven körül az irodalmi rónán.” Mentegetőzve a szokásos „férfias” választ adtam, amely ráadásul a nemek közötti egyenlőség tételével liberálisnak is tűnhet: „Nem teszek különbséget nő- és férfiíró között. Ha egy nőíró ír valami jót, foglalkozom vele.” Mire a védhetetlen replika (egy 2016. október elején kelt magánlevélből): „ha ugyanolyan figyelemmel követted volna Rakovszky, Beney vagy Székely Magda pályáját, mint a fiúkét, öbelölük is több zsenialitás került volna kicsiny, sokat gyötört magyar köztudatunkba. Többet mertek volna megírni.” Ezen a ponton letettem a fejevert.

A három említett költőnő munkásságát magam is nagyra becsülöm. Most mégis egy másik „nőköltő” vagy költőnő, Gergely Ágnes egy versének, egyik kedvenc versemnek az értelmezését próbálom röviden az olvasó elé tárni.

A Prédikátor álma

*Eljön az idő, megremeg az őrző,
megrogynak mind az erős férfiak,
a malomkőnél megállnak a lányok,
az ablaktáblák felhomálylanak,*

*kívül egy jobb kéz bezárja az ajtót,
halkabban zúg a vízben a malom,
madár szólal az ágon, égi jóslat
az ének elporlik az ajkakon,*

*az élők minden kis halomtól félnek,
 ijedelmet hoz távolról az út,
 megvirágozik a mandolafa ága,
 ki csak óhajtja, a pincékebe fut,*

*vonszolja magát, elreked a sáska,
 a rét alól kipattan a kapor,
 az ember elmegy az örökös házba,
 körben az utcán sírás hangja szól,*

*az ezüstkötél kettészakad akkor,
 az aranypalack a szemétre jut,
 a bádögvedret széttöri a forrás,
 a fakereket eldobja a kút,*

*a por földdé lesz, mert úgy vala egykor,
 a lélek az egy igaz Istené,
 a szó mint a szeg erősen leverve,
 és megy a vers az ítélet felé.*

(2008)¹

Talányos vers, még akkor is, ha mindjárt felismerjük, hogy a címbéli Próféta nem más, mint az Ószövetség Prédikátora, a Qóhelet² (latinból átvett nevén az Ecclesiastes), s a húszsoros vers maga egyetlen szó („álma”), valamint egyetlen – az utolsó – sor kivételével *A prédikátor könyvéből* (Préd 12,3–11) idézőjel nélkül átvett idézet, vendégszöveg.

Az ilyesfajta „posztmodern” idézéshez már hozzászoktatott olvasó most mégis meglepődik.

Először azon, hogy rádöbben: ez a modern, sőt, posztmodern eljárás (módszer, műfogás) milyen ősrégi. Hiszen minden európai irodalom (és az írásbeliség támaszát maga mögött tudó minden európai nyelv!) telides-teli van a Bibliából (el)vett, „plagizált” vendégszöveggel. Amelynek plagizált jellegét persze nem érzékeljük, többek között azért sem, mert mint ismeretes, máig tartó heves viták dúlnak arról, hogy kié a szerzői

¹ A vers először a 2000-ben jelent meg (2009/2.), kötetben: Gergely 2010: 40.

² Bojtár Endre tanulmányában a héber nevet a Karasszon István református ószövetséges professzor által használt latin betűs átírással adja meg.

jog a Biblia esetében, hogy létezik/létezett-e egyáltalán „a” szerző, s ha igen, akkor miért épp azokba a földi halandókba lehelte ihletét, akik aztán e fülbesúgást emberi nyelvvé alakították. S az is vita tárgya, hogy e sugalmazás, e sugallat miért szűnt meg, sőt, vált tilossá, mondjuk, legkésőbb a 4. század végén Rómában, ahol a zsinat véglegesítette a Biblia kanonizációját, vagy már jóval előbb, i. e. 200 körül Alexandriában, ahol a görög fordítás, a Septuaginta elkészült, vagy még előbb, Palesztinában, ahol a zsidók már az i. e. 5. században kanonizálták a Tórát. A kanonizáció lezárása azt is jelentette, hogy attól kezdve eretneknek számított, aki továbbra is hallani vélte az isteni sugallatot. Gergely Ágnes verse – főként az utolsó sora – a keresztény egyházi ideológia felől nézve ezért eretneknek minősülhetne.

De ez a vers azért is furcsa, mert nyíltan felhívja a figyelmet arra, honnan származik. Nem egyes szavakat, kifejezéseket, passzusokat idéz, hanem majdnem egy egész szakaszt, és ráadásul versben. Habár Gergely Ágnes még ezzel sem érheti utol az e vonatkozásban világbajnok Esterházy Pétert, aki egy Esterházy herceg kivégzéséről szóló teljes elbeszélést „vett kölcsön” Danilo

Kisától, mondván: „a szöveget eltulajdonítom, mert az nyilvánvalóan az enyém”. (Esterházy 2001: 422kk.)³

Harmadszor, azért különleges *A Prédikátor álma*, mert nem tudhatjuk pontosan, mit parafrázál, hiszen az eredeti nem magyarul íródott, ha pedig több fordítás is a rendelkezésünkre áll, akkor a fordítások szóhasználatát igencsak eltérhet, és el is tér egymástól.⁴

Vajon mi indíthatta a költőnőt az önmagában is sokak által versnek tartott szakasz átköltésére?

S egyáltalán: miért vesz kölcsön egy író mások szövegéből részeket (szavakat, mondatokat, bekezdéseket)?

Mindenki másért és másért, hiszen minden egyes posztmodern kölcsönvétel egyedi eset. A sokféle ok között talán a legkézenfekvőbb valamiféle becsületes „lustaság”: ami egyszer jól meg van fogalmazva, az azal minek újra kínlódni, bíbelődni. Mások viszont, főként a költők, ellenkezőleg, úgy gondolják, hogy ők jobban, szebben tudják elmondani ugyanazt. Gergely Ágnes szemmel láthatóan az utóbbiak közé tartozik.

Mindez azonban csak külsődleges indok. A fő ok alighanem tartalmi: a vers mondanivalója lesz az, amiben a költő ellentmond az eredeti szövegnek, amiért egyáltalán a vers megszületett. Mielőtt ezt kifejtem, először vegyük sorba, hogyan teremti újjá a szöve-

³ Nemcsak az Esterházy–Kis-ügyről, hanem általában is a posztmodern vendégszövegezésről lásd Bojtár 2015: 418.

⁴ Magam három bibliafordítást használtam: *Szent Biblia*, fordította Károli Gáspár, Budapest, Magyar Bibliatánács, 1991 (B1); *Biblia*, Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága, Budapest, 2016, Kálvin János Kiadó (B2); *Biblia*, Budapest, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1992 (B3). Minden jel szerint (például „megvirágzik”, „mandalafa”) Gergely a B1 és a B2 újabb, pontosabb, de meglehetősen kilúgozott, száraz szövegeivel szemben az ódon Károli-bibliát tekintette kiindulópontnak. Tehát tulajdonképpen a Károli Gáspár által lefordított magyar szövegnek egy újabb, „sűrűbb” (*dichter*), versebe szedett fordításával állunk szemben.

get a költőnő, miközben figyelemmel kísérjük az eredetét is.⁵

⁵ Szerencsére rendelkezésünkre áll Karasszon István (2016) ragyogó tanulmánya, amelyik nemcsak a cím ígéretét váltja be, hanem a Qóhelet mára már könyvtárryra duzzadt nemzetközi szakirodalmát is bemutatja rendkívüli alaposággal, s emellett a maga mértéktartóan óvatos – legtöbbször általam elfogadható – véleményét is megfogalmazza. Írásomban magának *A prédikátor könyvének* elemzésekor mindenütt rá támaszkodom. Érdemes a szerző véleményét idézni *A prédikátor könyvének* talán alapkérdéséről: „*A Prédikátor könyvének* legfőbb mondanivalója: a hangsúly a jelenen van, a jelenben a boldogságot vagy legalábbis megelégedést találni – a végső isteni döntésre való hagyatkozás inkább csak eszköz a jelen boldog pillanatának elérésében vagy megértésében. [...] A Qóhelet pesszimizistának tűnő kijelentései mind azt mondják, hogy siker, gazdagság, vagyon és hatalom, sőt még a bölcsesség is, mind hiába-valóság-önmagukban értéktelen dolgok. Értékük csak akkor van, ha a helyükön vannak. [...] ’mert mindezek időtől és körülményektől függenek’ (9, 11). Az emberi boldogság tehát attól függ, hogy az idők és a körülmények találkoznak-e azzal a tartalommal, ami az emberi hozzájárulása a történelemhez – a Qóhelet végig arra buzdít, hogy ez így legyen: az érték a maga helyén szerepeljen. [...] Nincs értelme tusakodni Istennel, hogy görbévé vagy egyenessé tette a történelmet, hogy mindent szépen és jól intézett vagy hibázott – talál meg ebben a történelemben azt a helyet, amit neked Isten elrendelt, s boldog lehetsz, akár szegényen, akár gazdagon! [...] A Qóhelet boldogság-fogalma azonban eleve dinamikus, s ezért talán kevésbé megfogható: a mindenkor jelenben »jót látni«, az Istennek megfelelő helyet megtalálni – ez teszi boldoggá a mindenkoriegyént. Hangsúlyozzuk: a szerzős boldogságot jelent ez; meglehetősen, hogy a kollektív boldogság-fogalom mennyire hiányzik *a Prédikátor könyvében*.” (Karasszon 2016: 96, 97, 98)

A filológus boldog pillanata, amikor a látszólag távoli dolgok váratlanul összeérnek. Az Amerikában élő litván szerző, S. T. Kondrotas – egyre világhírűbbé váló regénye, *A kéjgő pillantása* megjelenéséig magyarul is – második regényének a címe (... *ir apsimauks žvelgiantys pro langą*) *A prédikátor könyvéből* vett idézet (12,3). Ezt a *Világírodalmi lexikon* Kondrotas-címzavában úgy fordította: „és az ablakon kinézők meghomályosodnak”, mivel a héber eredetiben is így van, akárcsak a B1 és a B2 magyar átköltésében, és csak a B3 fordító jövítják ki az alanyt: „mert az ablakokban elhomályosodik a nappal”. De hol jön ez Gergely megoldásához, amire most már javítanám a Kondrotas-regény címét is: „az ablaktáblák felhomálylanak”!

Mindjárt az első versszak telitalálat. Gergely érzékelteti az örök időt, amely a végítélet ideje, és ugyanakkor a folyamatos jelent („Eljön az idő” és a többi, mozzanatos ige szembeállítás: „megremeg”, „megrogynak”, „megállnak”, „felhomálylanak”). Egyedül az utóbbi Gergely találmánya, s alighanem a vers legszebb sorából való: „az ablaktáblák felhomálylanak”. A „felhomálylanak” Gergely előtt nem létező, új magyar szó. 1772 és 1962 között a Nagy magyar értelmező szótár⁶ adatbázisában sincs rá egyetlen adat sem. Azóta is csak egyetlenegyszer fordult elő, egy filmkritikában⁷: „Második pillantásra pedig felhomálylik az általános neurózis mögöttes, csak sejthető-érezhető oka”. (Ittzés Nóra szíves közlése.) A szó Gergely versében azért olyan frappáns, mert több jelentésrendbe illeszkedik: a) kivilágosodik, b) feldereng, c) hirtelen elsötétül; arról már nem is beszélve, hogy felidézi a humoros „felhomályosít” („felvilágosít” értelemben használt) alakot is. A szó az igen ritka egyzavas oxymoronok egyike. Nagy hirtelen csak Podmaniczky Szilárd „felrombolása” jut eszembe. (Kőrösi Zoltán: *Felrombolás – Magánirodalmi beszélgetések*, JAK–Pesti Szalon, Budapest, 1993)

A vers a továbbiakban is híven követi *A prédikátor könyve* szövegét. Az 1. versszak lidérces hangulatát fokozza a 2–4. versszak. (A *bahós* képbe nem illik az eredetiben nem létező *jobb* kéz, amely az olvasót esetleg a jelző valamiféle rejtett jelentésének a keresésére ösztönzi – feleslegesen.) Az olyan idilli kép is, mint a mandulavirágzás, ezt erősíti, pusztán azzal, hogy nem a maga idején történik. Még a sáska, a nyolcadik csapás gyilkos eszköze is csak vonszolja magát, „elreked”. Persze a Károlihoz való ragasz-

kodás miatt az eredeti néhány nehezen érthető szöveghelyét Gergely sem tudja megoldani. Például:

– „az élők minden kis halomtól félnek” („Még egy kis emelkedőtől is félnek,” B2: 721; „amikor félnek a magaslatoktól”, B3: 723);

– „ki csak óhajta, a pincékbe fut” (ez a sikerületlen sor a költő találmánya, az eredetiben nincs meg);

– „a rét alól kipattan a kapor” („és mit sem ér a fűszer”, B2: 721; „a kapor kipattan”, B3: 723; a B2 mondata az eredetinek mintegy a magyarázatát adja: a kapor ugyanis a zsidó kultúrában az egyik legerősebb afrodisziákumnak számított, s ezért a sor jelentése körülbelül az, hogy a végítélet idején a szerelmi vágy is lelohad).

A vers másik csúcspontja az 5. versszak, amelynek első két sora mintha a hagyományos „a gazdagság sem ér semmit” témát visszhangozná, hogy aztán a 3. sor ezt cáfolva a Qóhelet fő tételét erősítse meg: nemcsak a gazdagság, de

– „minden elpusztul”, nemcsak az ezüst és az arany, de a bádögvdör is, és – Gergely nagyszerű leleményével –, „a fakereket eldobja a kút”.

*

A prédikátor könyve tudvalevőleg az egész Bibliától leginkább elütő könyv. A maga világvége-látomásával, a „minden hiábavaló!” sulykolásával mintha ellentmondana a Szentírás lényegének. Ezt az ellentmondást a különböző hívő bibliamagyarázók a legkacifántosabb érveléssel próbálják feloldani. Nem így Gergely Ágnes. Ő látszólag elfogadja a Qóhelet világértelmezését, azt, hogy minden érték elveszett. *A prédikátor könyve* a társadalmi válság és a személyes válság, az öregedés könyve. Mintha maga az (1933-ban született) költőnő is úgy érezné – újabb versei mind erről szólnak –, hogy közel az út vége.

⁶ A magyar nyelv nagyszótára (A szerk.)

⁷ Baló Péter: Arccal a közönség felé. *Magyar Hírlap* 1996. február 22. (A szerk.)

Ez azonban csak látszat. Gergely mint-ha csak enyhítené a Szentírás szavait, mikor a Prédikátor látomását álomnak minősíti. Valójában azonban itt érhető tetten a költő meggyőződése: nemcsak az öregedés, hanem általában is a világ bajai felett az ember a szavak hatalmával lehet úrrá.

Érdemes itt az „eredeti” három fordítását szó szerint idézni:

„A bölcsenek beszédei hasonlatosak az ösztökhéhez, és mint a szegek, erősen le vannak verve a gyülekezetek tanítóinak szavai” (B1:657).

„A bölcsenek szavai olyanok, mint a tuskék és azoknak gyűjteménye olyan, mint az egymás mellé levert cövekek, amelyek egy Pásztortól valók” (B2: 721).

„A bölcsenek szavai olyanok, mint az ösztöke, és mint a levert cövekek; a nyájak javára használja őket a pásztor” (B3: 723).

A vers ezzel szemben azt mondja, hogy:

„a por [az ember, a test] földdé lesz, mert úgy vala egykor;”

„a lélek az egy igaz Istené,” (Gergely mintegy magától értődőnek veszi a keresztény alapigazságot, amely szerint az embernek nincs semmije, hiszen teste a földé, lelke az Istené – de legyint rá, mert hiszen ami maradandó, ami számít, az a következő):

„a szó mint a szeg erősen leverve,

és megy a vers az ítélet felé.” (És nem az ember megy Isten ítélőszéke elé, hanem a vers, a művészet.) Ezzel be is fejezhetnénk a műelemzést.

*

Szeretném azonban mindezt megtoldani azaz az elméleti tétellel, hogy Gergely Ágnes verse hol helyezkedik el az (én agyamban létező) kulturális-társadalmi összefüggérendszerben. Annál is inkább, mivel aligha véletlen, hogy Gergely Ágnessel körülbelül egy időben, tehát az új évezreddel kezdődően, 2010-től pedig még hangsúlyosabban, sok jelentős író, művész (például Nadas Pé-

ter, többször is⁸) ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg a művészet egyedül időtálló, egyedül értékes voltáról.

Közel fél évszázada Konrád György *A látogató* című regényéről írván Jurij Lotman nyomán felvázoltam egy, a magyar irodalomra is érvényes kultúrtypológiát, melynek az volt a lényege, hogy a különböző, egymást váltó irodalmi-társadalmi irányzatok, korszakok – Lotman szóhasználatával – szemiotizáltak vagy deszemiotizáltak, vagyis hogy egy adott kultúra tagjai mit tartanak nagyobb vagy kizárólagos becsben, mit tartanak értékesnek: a legszelebbebb értelemben vett dolgokat, a világ „természetes” jelenségeit vagy a (legtöbbször) nyelvi jeleket. A szemiotizált kultúrában csak az létezik, ami jellé alakult: „A dolgok értéke szemiotikus, mert az értéket nem a dolgok saját értéke adja meg, hanem annak a jelentőségteljes volta, amit a dolgok képviselnek.” A deszemiotizált kultúrában fordítva: „A dolgok világa a reális, a jelek, a szociális viszonylatok világa pedig a hazug civilizáció teremtménye. Csak az létezik, ami önmaga; mindaz, ami valami mást képvisel, az fikció. Ezért csak a közvetlen reáliák értékesek és valódiak: az ember a maga antropológiai lényegében, a fizikai boldogság, a munka, a táplálkozás, a meghatározott biológiai folyamatként felfogott élet” (idézi Bojtár 1972:140–142).

A szemiotizált-deszemiotizált, a jel-párti és a dolog-párti korszakok váltakozása, úgy tűnik, együtt jár egy másik fogalom-pár, a „boldogság–szabadság” kettős váltakozásával. Persze szabadság és boldogság viszonyát nem szabad szembenállásnak elképzelnünk, hisz a szabadság együtt jár a boldogsággal, s a boldogságnak mindig van szabadságmozzanata. A „szabadság–boldogság” megkülönböztetésben tulajdonképpen a szabadság különböző fokozataira próbálnék utalni, a tágasabb vagy szűkebb

⁸ Nadas 2017a, illetve 2017b

szociális térre, a végtelen lehetőségek érzékelésére, illetve arra, hogy az embert korlátok akadályozzák, s kisebb területre – legtöbbször önnön lelkébe, a magánszférába – szorul vissza. S bár az igaz, hogy nem egymással szemben álló fogalmakról van szó, mégis, koronként hol az egyik, hol a másik annyira a világszemlélet középpontjába kerül, hogy a másiknak rendszerint még a neve is tabuvá válik. Egyfelől: amikor csak a boldogságra van lehetőség, illetlenség a szabadságról beszélni. Aki ilyet tesz, azt leintik a józanok, mondván, azt a maradék kis teret is – ami esetleg már csupán egy emberéletnyi – elveszíthetjük, mégoly korlátozott lehetőségeinket sem érdemes kockára tenni a bizonytalan jövőért, stb., stb. De érvényes a tabu a másik oldalon is: a szabadságkorszakokban, például forradalmak idején, félre kell tenni a magánérzéseket, a költő – Majakovszkij szavaival – akár „saját dalának is a torkára kell, hogy hágjon”. A váltás boldogságból szabadságba akkor következik be, amikor a cselekvés kockázatmentessé válik, mert a minimális boldogságra, az egyén pusztá létére sincs sok esély, vagyis háborúk idején.

Ugyanúgy, mint a dolog és a jel, a szabadság és a boldogság felfogásában is szabályos váltakozás figyelhető meg a 20–21. század irodalmában: a deszemiotizált korszakok központi fogalma mindig a szabadság, a szemiotizáltaké mindig a boldogság. Nem árt arra figyelmeztetni, hogy a jel és a do-

log, a boldogság és a szabadság tipológiáját nem lehet értékítélettel kapcsolatba hozni. Az 1972-ben írott Konrád-tanulmányban (1972:158) magam sem hoztam kapcsolatba, s amint akkor meglehetősen nagyképszerűséggel írtam, azért nem, „mert a tipologizáló tanulmányíró ahhoz a Konrád és a 70-es évek fiataljainak a nemzedéke *közé* eső évjárához tartozik, amelyik az 1956 utáni groteszk időszakban lett szellemileg felnőtt, s addigi életéből éppen azt szűrve le talán legfőbb tanulságot, hogy jelek, dolgok egyaránt a fejünkre nőhetnek, egy ezeknél magasabb fogalom, az érték fogalma alapján próbált meg a 60-as évek végén – sikertelenül – nemzedékké szerveződni, s amelyik most is képes a szabadság rendjébe belefeledkezni, de ha erre nincs mód, nevetve zárójelbe tenni azt és visszahúzódni a boldogság közönyébe.” *A látogató* egyetlen „eszmei gyengeségét” abban láttam, hogy humortalan könyv, s ezért azt kérdeztem: ki röhögi ki mindezt – a világot, látogatóit, önmagát, s az ezt megörökítő jeleket, szavakat? S nem kellett egy évtizednek sem eltelnie ahhoz, hogy választ kapjunk a kérdésre: az 1979-ben megjelent *Termelési regény* szerzője, Esterházy Péter és társai.

Persze, amint a *háromrészesnek* olvasandó nagyregény (*Harmonia caelestis 1–2.*, 2000, *Javitott kiadás*, 2002) bizonyítja, Esterházy és olvasói arcáról hamar lefagyott a mosoly. A *Harmonia caelestis (1–3)* a rendszerváltás utáni idő terméke, életérzésének első grandiózus összefoglalása, akaratlan látlelet arról az új, „posztmodern” világról, melyben mindenről elmondható minden és mindennek az ellenkezője is, az önmagukban is töredezetten ellentmondásos életek kicserélhetők, a személyiségnek nincs folytonossága, a világ középpont nélkül maradt, ami ugyan a választás lehetőségét kínálja, ugyanakkor támpontok híján gyötrelmessé is teszi azt.

1979-ben azt írhattam a *Termelési-regény*-ről, hogy „erkölcsös könyv, szabad könyv”,

s mindannyian tudtuk, hogy nem csupán a könyvről volt szó – hisz minden nagy mű, így a *Harmonia caelestis* is már pusztán minősége által erkölcsös, szabad –, hanem arról, hogy a fennálló renddel, a létező szocializmussal szemben van – vagy még inkább: legyen – erkölcs, szabadság. A *Termelési-rengény* biblikus utolsó szavai (mindegy, hogy egy futballedző szájából hangzottak el, s az első edzés időpontjára vonatkoztak) a jövő üdvösségét ígérték: „Legyetek ott.” A *Harmonia caelestis*-ben azt mondja édesapjáról az elbeszélő: „Ahogy az országnak, neki sem maradt más, csak a jelen, [...] és ha belepillantott [...] a mindent fölzábaló jelen tükrébe, akkor ez a tükör csupán egy negyvenforma férfit mutatott, egy született valakit, aki nincs sehol, nem ért el sehová, nincs, vagy van, de minék.”

S mi maradt ezután? Ami Gergely Ágnes verséből is kiolvasható: a visszatérés a jelek boldogságához, amely azonban sokunk számára már lehetetlen. Marad a – nehezen elfogadható vagy egyenesen elfogadhatatlan – semmi.

Felhasznált irodalom

- Bojtár Endre 1972: Az irodalmi mű jelentése (Konrád György: A látogató). In: Bojtár 1983: 129–158.
- Bojtár Endre 1983: *Egy kelet-európai az irodalomelméletben*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bojtár Endre 2015: Családban marad (Kis magyar Eötvös). In: Bojtár 2015a: 418–427.
- Bojtár Endre 2015a: *Útvesztők, útjelzők. Írások a közép- és kelet-európai kultúrák köréből*. Budapest–Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Esterházy Péter 2001: Múlik az idő. A szabadság nehezé mámor. In: Bojtár 2015a: 418–427.
- Gergely Ágnes 2010: *Jonathan Swift éjszakái*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Karasszon István 2016: Még egyszer: Qóhelet és a filozófia. In: *Schweitzer József emlékezete*. Budapest, MAZSIHISZ. 65–99.
- Nádas Péter (2017): *Ember a teremtő és a túlélő szerepében. Kreativitás és találékonyság*. Kézirat.
- Nádas Péter 2017a: „Hallgattam és néztem, túl sok dolog jött be a szememen”. (Interjú Nádas Péterrel.) *Könyves Magazin* 2017/2: 44–54.

Selyem Zsuzsa 2016: Kimberek és ulmingánok szabadsága. (Bojtár Endre: Útvesztők, útjelzők. Írások a közép- és kelet-európai kultúrák köréből). *Jelenkor* 2016/10: 958–971.

Šventasis 2011: Šventasis raštas. (Szentírás.) Vilnius.

Röhrig Géza ács úr

a kialudt cigivel ülő
álmában bevizelt öreget
kidobják a kocsmából

kissé hátradőlve megy
mint akit úgy tolnak

könyöke ereklyetartóján
ki eddig oly megadón tűrte
sorsa ócska maszkmestereit

most izgatott lesz arca

szeméből ahogy a hal szopja a léket
szinte kiugrik az élet

túl jól van
ettől meg is ijed
leül s nem érzi

ahogy egy vérrög lassúdan
akár egy kalauz a tumultusban

fáj
de kit érdekel a szkafander földi súlya?
töpreng míg egy villamoson elájul

valaki mellétérdel
’hívó ember maga?’
pislant

hab dől belőle
műfogsorát kivesziki

’bánja-e minden bűnét
mellyel az Urat elárulta?’

nemet int
s rálép a nagy útra

Lengyel László

A történelmet befolyásoló történész¹

Szűcs Jenő 90

A magyar politikatörténet bevett közhelye, hogy pártok és politikusok híján írók csinálják a politikát. Két történész munkássága nyomta rá bélyegét a huszadik század politikatörténetére: Szekfű Gyula és Szűcs Jenő meghatározó szerepet játszottak egy-egy korszak alakításában. Szekfű nélkül aligha bontakozhatott volna ki a Bethlen-konzolidáció ideológiai-történeti legitimációja, miként ugyancsak Szekfű munkássága járult hozzá, már jóval kisebb hatással, a kései Horthy-kor második fele legitimációjának lebontásához. Szűcs Jenőnek az önálló kelet-közép-európai régió létéről szóló munkája egyszerre kérdőjelezte meg a magyar Kádár-rendszer, a lengyel, csehszlovák és magyar régió keleti típusú, egyszersmind osztályharcos történeti kánonját és a szovjet típusú magyar rendszer 1956 utáni legitimitációját.² Azzal, hogy Szűcs Jenő időben és térben máshol helyezte el Magyarországot a kettéválasztott világban, ugyanakkor nem képzelgett a Nyugathoz való magyar csatlakozásról, hanem önálló teret vázolt fel Kelet és Nyugat között, történeti-ideológiai hátteret kölcsönzött egy lehetséges ellenzéki határolt és tervezett forradalomnak (Adam Michnik és Jacek Kuroń, Bence

György és Kis János) és/vagy egy fél-ellenzéki radikális politikai és gazdasági reformnak (reformközgazdászok).

Keletkezéstörténet

Amikor Szűcs vállalta 1979 végén, hogy tanulmányt ír a Bibó-émlékkönyvbe, az értelmiségi tájékozódás már túl volt a hatvanas évek eleji Molnár Erik történész körüli vitán, a marxizmus reneszánszán, a hatvannyolcas prágai, illetve a párizsi tavaszon, a filozófusperen, a marxizmus-körkérdésen, és éppen szilárd tájékozódási pontokat keresett. Mindez egybeesett az 56-osok – Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Göncz Árpád, Kende Péter stb. – türelmes és hatékony kezdeményezésével, hogy Bibó István munkássága körül alakítsanak ki egyetértést és koalíciót a korábbi lukácsista ellenzék és a népi tábor között. Így kívánták megbontani a kádári konzolidációs rendszer egységét.

Szűcs Jenőnek kanyargós a szellemi pályája. Fiatalon marxista, kuruc és negyvennyolcas függetlenségi felfogást vallott. Majd a hatvanas évek elején, a történész vitában hatvanhetes álláspontot. A hetvenes években alakult ki önálló történészi arculata, amely már nem volt marxista, hanem közel állt az Annales – Braudel, Duby, Le Goff stb. – iskola makro- és mikrotér-elméleti, antinacionalista gondolkodásmódjához.

Szűcs ötvenhatos volt, de határozottan nem kuruc és nem negyvennyolcas, szemben a Szabó Dezső, Németh László, Illyés Gyula és Bibó István alapján álló népi táborral. Ugyanakkor nem volt labanc tereziánus és/vagy jozefinista, hatvanhetes, mint amelyenek a szekfűánusok voltak, így Kosáry Domokos, a száműzött történészkirály is. A világot, immár kiábrándult marxistaként nem a kapitalizmus és kommunizmus közötti versengésként, az osztályharcok történeteként látta, de harmadik utat sem keresett a két rendszer között. Abban reménykedett, hogy találha-

¹ Lengyel László tanulmányának egy szövegváltozata megjelent a *Mozgó Világ* 2018. decemberi számában, 3–13.

² Ebben az esszében döntően Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című munkájához fűzők margójegyzeteket. A mű eredetileg a szamizdat Bibó-émlékkönyvben jelent meg. In *Bibó-émlékkönyv I.* Budapest–Bern, Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991. 161–218.

tók mélyebb szerkezetek, amellyel a kelet-közép-európai másság igazolható anélkül, hogy a kapitalizmus vagy szocializmus dichotómiájában keresnénk megoldásokat.

Szűcs Jenő teljesítménye többé-kevésbé érthetetlen a nyolcvanas évek politikai, gazdasági és társadalmi kontextusa nélkül. Amikor Szűcs Jenő belefogott nagy hatású történeti-politikai röpiratába, még „derült volt az ég”. A párizsi Magyar Füzetek 1979-es Bibó-émlékszámát követően döntött arról a Donáth Ferenc által első ízben koordinált ellenzék, hogy emlékkönyvet adnak ki. Az emlékkönyv szerkesztőbizottságában Szűcs Jenő az egyetlen történész, rajta kívül Benke György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Kenedi János, Kis János, Réz Pál és Tordai Zádor a tagjai. A kötetet nem szamizdatnak szánták, hanem ígéretet kaptak arra, hogy megjelenhet a Gondolat Kiadónál. 76 írás született több mint ezer oldalon, és ezek között volt Szűcs Jenőé, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról*.

Az írások egy időben születtek a szovjet típusú szocialista gazdaságok általános válságával és a lengyel Szolidaritás hatalmas mozgalmával, amely megrengette nemcsak Lengyelországot, hanem az egész szocialista tábornot. Minden gondolkodó kereste a válság politikai, gazdasági és társadalmi okait, a történészek a történelmi gyökereit. A középkelet-európai térség egyik nagy államának, a lengyelnek széthullása és a többiek megroppanása a hatalmas és mozdulatlan Szovjetunió mellett, magyarázatot igényelt: mennyire vagyunk azonosak és mások az Elbától Keletre. Megszületett a remény, hogy lehetséges egy sajátos kettős hatalom a pártállam és a független szakszervezetek, civil szervezetek, egyházak együttesében, létrejöhet egy új kelet-közép-európai modell a keleti szovjet Oroszország és a Nyugat között. A Bibó-émlékkönyv 1981 elejére állt össze, amikor a lengyel mozgalom még fölfelé tartott, és amikor még nem volt világos, hogy milyen lesz a közvet-

len vagy közvetett hatása a kelet-közép-európai térségre, ezen belül Magyarországra.

Szűcs Jenő tanulmányát nem szaktörténeti munkaként, hanem olyan történeti-politikai nagyesszéként kell kezelni, mint Szekfű Gyula *Három nemzedékét*, illetve a nemzetközi irodalomból Jan Patočka *Mi a cseh?* vagy Fernand Braudel *A kapitalizmus dinamikája* című írásait. Az ilyen típusú művek nem monografikus céllal íródnak, hanem történet- és politikafilozófiai célból: értékelvű megközelítéssel egy ország, földrész vagy korszak helyét és szerepét kívánják meghatározni az egyetemes vagy kontinentális történetben. Egy ilyen történeti-politikai esszé sokszor csak hatásos összefoglalója korábbi történeti kutatásoknak és megállapításoknak, így van ez Szűcs munkájával is. Az Nyugat és Kelet között meghúzódó lengyel-cseh-magyar köztes régiót leírták már a két világháború közötti lengyel és csehszlovák történészek. Sőt Bibó István ugyancsak politikai esszéként felfogható ismert műve a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról, egyértelműen együtt kezelte e régiót, és megkülönböztette a nyugat-európai valamint a kelet-európai politikai fejlődéstől.³

A történeti súlypont áthelyezése

Szűcs Jenő három ponton újat hozott, és ezzel komolyan hatott a magyar társadalom gondolkodó értelmiségi közegére. Az első annak a tézisnek kimondása és kifejtése, hogy „az újkor megértését a feudalizmus »első válságának« kell kezdeni (1300–1450)”. A korai újkori „világ gazdaság” (1450–1640) úgy rendezzi át Európa belső szerkezetét, alakítja dinamikáját, hogy „Európa végleg krikisztályosodó régiói voltaképpen a válsághívásra adott választípusokkal azonosak”.⁴

³ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In Válogatott tanulmányok II. Budapest, Magvető 1986.

⁴ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető Kiadó, 1983. 68.

Ezzel a *szinkronikus tér és időbeli korszakváltás* tézissel Szűcs egyszerre lép ki a marxista formációelméleti megközelítésből, a bibói függetlenségi szemléletből, amely Mohács katasztrófájából, valamint abból az osztályharcos felfogásból, amely a Dózsa parasztháború leveréséből vezeti le a magyar történeti zsákutcát vagy elkanyarodást. „A feudalizmus első válságának az a lényege, hogy egy bizonyos ponton – Nyugaton a 14. század küszöbén – a növekedés szinte minden lehetséges irányban beleütközött a struktúra hatáiraiba, ezáltal a »növekedési krízis« minden irányban zsugorjelenségekbe (agrárválság, pénzkrízis, falupusztások, drasztikus népességsökkenés, politikai anarchia stb.) csapott át anélkül, hogy jelen lettek volna az erők a struktúra radikális lebontására. A válság meghaladása a gazdasági tér kitérítésén múlt, az expanzió jellege viszont azt döntötte el, hogy az így vagy úgy »prolongált feudalizmus« a kapitalizmust szüli-e meg, vagy önmagát termeli újjá.”⁵

Szűcs szerint valamennyi nagy régió az állami befolyás növekedésével reagált a válságra, csakhogy ez az állam más és más elensúlyokba ütközött. A Nyugat gravitációs pontjává a városgazdálkodás vált, s az állam nem engedte, hogy a válságot a nemesség saját parasztságával fizettesse meg. Először Közép-Kelet-Európából, majd az atlanti kereskedelmi expanzióból sikerült nemesfémszükségletét kielégítenie. A másik

⁵ Szűcs Jenő: I. m. 70. Szűcs nem foglalkozott az ekkor éppen virágba borult kulturális antropológia és demográfia vizsgálataival, amelyek kimutatták, hogy a 14–15. század folyamatos demográfiai katasztrófáira – amelyeket egyszerre idézett elő a nyugat-európai „telített világ”, vagyis az, hogy az extenzív agrártermelés nem tudta eltartani a növekvő népességet, valamint a pestisjárványok sora – a társadalmak új demográfiai modellel válaszoltak: kései házasság, nukleáris család (Anglia), család-törzs (germán világ) és ennek keveréke (Franciaország). A következmény: kevesebb gyerek. Vö. Hervé Le Bras–Emmanuel Todd: *L'Invention de la France*. Paris, Flammarion, 1981.; Fernand Braudel: *Franciaország identitása*. Budapest, Helikon, 2003 [1985].

oldalon fölemelkedik a keleti orosz koloszsuszus, amelyben az állam teljesen maga alá gyűri a rendszert, egyben a területek expanzív begyűjtésével tudja tartósítani hatalmi helyzetét. E két expanzív régió közé szorul a defenzív Közép-Kelet-Európa, amelynek egyrészt „térben egyszerűen nem volt hová kitérnie”, másrészt mert „túlzottan szervesen a nyugati »világgazdaság« része volt, csakhogy annak már a középkor óta eleve gyengébb infrastruktúrájú és gazdasági szerkezetű periferiája”.⁶

Az 1300–1450 közötti időszak Szűcs, Halecki és Patočka számára egyaránt a magyar, a lengyel és a cseh, illetve az egész régió csúcskorszaka, amikor legközelebb voltunk a nyugati fejlettséghez, s innen hanyatlottunk alá az európai, illetve a világszerkezet megváltozásának hatására.⁷ A nyugati és a közép-kelet-európai munka- és

⁶ Szűcs Jenő: I. m. 75.

⁷ Lásd Oskar Halecki 1970-es évek elején írt és posztumusz megjelent munkája, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe* (Columbia University Press, 1991), illetve Jan Patočka ugyancsak a hetvenes években írt levelét német barátjánéhoz, amely ugyancsak posztumusz jelent meg: *Mi a cseh?* (Kalligram, Pozsony, 1996). Patočka különbséget tesz „nagy történelem”, „nagy csehég” és „kis történelem”, „kis csehég” között, amely egyszerre fejezi ki a társadalom szerkezetét és a nemzetnek azt a képességét és hajlandóságát, hogy partikularitását meghaladva egy nemzetek feletti, az emberiség egészének problémáját próbálja megoldani. Patočka szerint ilyen egyetemes feladat volt Közép-Európa egyesítése a Přemysl-királyok alatt a 13. században, majd a huszita mozgalom harca a laikus kereszténységért. Halecki ilyennek látta a Jagello lengyel-litván királyságokat. Mondanom se kell, hogy Szűcs ilyen egyetemes kísérletnek látta az Anjouk egyesítő politikáját a 14. században, de ami számunkra itt lényegesebb, a magyar és lengyel 1956-ot, a csehszlovák 1968-at, végül a lengyel 1980-81-et. Ugyanakkor ez a korszak „egy nagyhatalmak nélküli kor volt. Egészen Moszkva, a Habsburgok és az Oszmán Birodalom 15. század végén bekövetkező felemelkedéséig Közép-Európa szakadatlan felfordulás közepette élt ugyan, de nem volt nagy veszélynek kitéve.” I.d. Norman Davies: *Lengyelország története*. Budapest, Osiris, 2006.

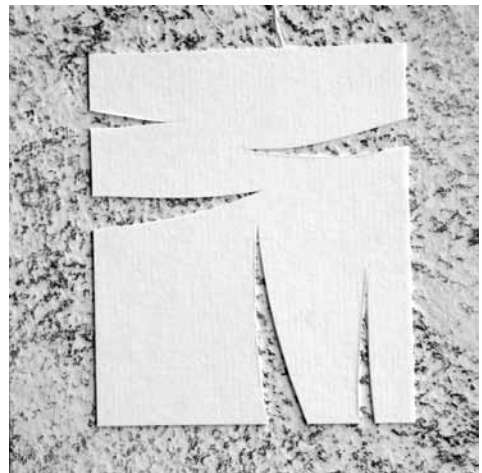
piacmegosztásnak az volt a tragédiája, hogy minél inkább belekerült a perifériás régió a nyersanyag-késztermék, illetve vidék-város munkamegosztásba – ahogy ez az Anjou, majd Luxemburg és végül Hunyadi királyságok idején történt –, annál inkább érdek-ké vált a feudális agrárrend fenntartása a robotoló parasztság tömegtermelése révén. Abban a történelmi pillanatban, amikor a Nyugat új és olcsóbb perifériát talált, ahogy ez megtörtént az atlanti szerkezetváltással, Közép-Kelet-Európa megrokkant. Ehhez járult hozzá, hogy a két nagy keleti birodalom, a török és az orosz, expanziós kitörésével először fordult e térség, vagyis a Nyugat felé.

E nagylélegzetű, hosszú időtávot magában foglaló történelemelméleti gondolat annál inkább katalizáló lehetett, mert a hetvenes évek végén bekövetkező második olajválság, amely csak rámutatott a nyugati jóléti államok válságára, hatalmas tektonikus szerkezeti mozgást indított el egyrészt az atlanti térség felől a csendes-óceáni térség, Japán és a „kis tigrisek” után Kína felé, másrészt megkezdődött egy új világgazdaság kialakulása a pénzügyi globalizáció formájában. A reagani neokonzervatív Amerika éppúgy kereste a kiutat, az expanziós kitörési pontot, mint a versenyhátrányba kerülő, „eurószklerózisban” szenvedő Nyugat-Európa vagy a pangó Szovjetunió és hatalmi szférájában a közép-kelet-európai régió. Az egységesnek látszó formációs modellek – kapitalizmus, szocializmus – jelentős eltérésű, egymásnak ellentmondó típusú politikai, gazdasági és társadalmi mechanizmusokra töredezték. A lebomló és másként újra épülő szerkezetek az egyes régiókban azt az alapvető kérdést vetették fel: hol lesz itt kitörési pont, honnan lesz itt dinamika? A nyolcvanas évek átrendeződése összeomlasztotta a Szovjetuniót, kimentette válságából Amerikát és Nyugat-Európát, és expandálta Kelet-Európa és Kína felé.

Számunkra, akik a 2008-as világméretű recesszióval megértük az 1978 óta tartó tér- és időbeli átrendeződés újabb szakaszát, a globalizáció és az expanziós pontok keresésének most már a Csendes-óceán, mindezekelőtt Kína felől érkező hullámát, amelynek társadalmi-politikai következményei a szemünk láttára bontakoznak ki a 2010-es évek második felében Amerikában és Európában, különösen érdekesek Szűcs szemnyitó gondolatai. Megint láthatóvá váltak a regionális választóvonalak, megint szét-töredezték a szerkezetek a régiókon belül eltérő típusú nemzetállamokra, a nemzetállamokon belül pedig eltérő fejlettségű, szokásrendű területi szerkezetekre. Ismét a válságra adott válaszok azok, amelyek megkülönböztetik az egyes régiókat és államokat, amelyek új centrumokat és perifériákat teremtenek. Ki tud egyetemes vagy egész nagyrégiót (Európát) meghatározó választ adni, s ki az, aki beszorul saját nemzetállama, partikularitása ketrecébe?

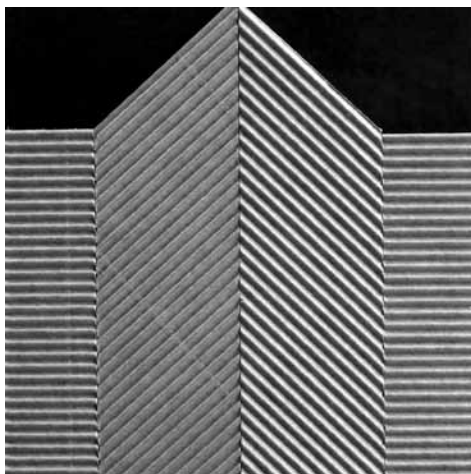
A dinamika eredete

Szűcs második fontos állítása, hogy nem mindegy, honnan származik egy régió dinamikája. A nyugati régió dinamikáját annak

versengő megosztottságából vezeti le. Piacok, városok, falvak, családok eltérő szerkezeteit a beavatkozó és egyesítő állam csak korlátozottan tudja szabályozni. Ellenben a keleti állam teljes egyneműsítéssel rövid távon képes lehet dinamizálni, ám a rövid távú erőteljes, de rossz irányú dinamika hosszabb távon tragikus történeti vétekeknek bizonyulhat. Láttuk, hogy a közép-kelet-európai konjunkturális nyersanyagkivitel milyen zsákutcahoz vezet, ugyanilyenek látta Szűcs a török, illetve az orosz expanziót, amelyek újratermelték a tartós fejlődéshez alkalmatlan viszonyokat. Tudjuk, hogy elfogadta Braudel és mások tézisé, hogy az atlanti kereskedelemből származó hatalmas jövedelem megakasztotta a spanyol és a portugál fejlődés dinamikáját. Anélkül, hogy szót ejtett volna róla, Szűcs egész könyvecskéjének logikája azt diktálja: gazdaságokat és társadalmakat nem lehet dinamizálni idegen, nem szerves fejlődésű intézményekkel és szerkezetekkel – legyenek akár keletiek, akár nyugatiak. Minden régiónak saját logikája, szerkezetei alapján kell megtalálnia dinamizálása feltételeit. Se a pre-nacionális, se a nacionális, majd poszt-nacionális korokban nem lehetséges dinamikát lelni régiós nagyszerkezetekbe való bekapcsolódás nélkül. Nem a magyar vagy a lengyel nemzet vagy nemzetállam ellen szólt kozmopolita liberális szemlélettel, hanem éppen ezekért a nemzetekért írta le a régiós összetartozás fontosságát. Ugyanakkor nem tudta másként elképzelni az európai nagyrégióba történő bekapcsolódásunkat, mint kisregiós egységként, mert különben kiszolgáltatottá, örök perifériájává leszünk a nyugat-európai régióknak.

Tézisének másik tanulsága, hogy a gazdaság és a társadalom túlfűtése komoly veszélyekkel jár. Átéltette, hogyan fűtötte fel rossz irányba fordítva a magyar gazdaságot és társadalmat Rákosi Mátyás és Gerő Ernő az ötéves terv felemelésével az ötve-

nes években, majd a Kádár-rendszer a nagyvállalati rekonstrukciókkal és a koraszülött jóléti állam megteremtésével a hetvenes években, vagy a rendszerváltás után az Orbán-kormány 2001-től, majd ezt tetéztve a Medgyessy-kormány 2002-től. E túlfűtések, erőltetett növekedések Magyarországot nem közelítették, hanem távolították a fejlett világtól, egyszersmind súlyos adósságválságokba taszították. És most újra az Orbán-kormány fűti fel a gazdaságot, immár az EU pénzén, és fejleszt ott és úgy, ahogy nem kellene.

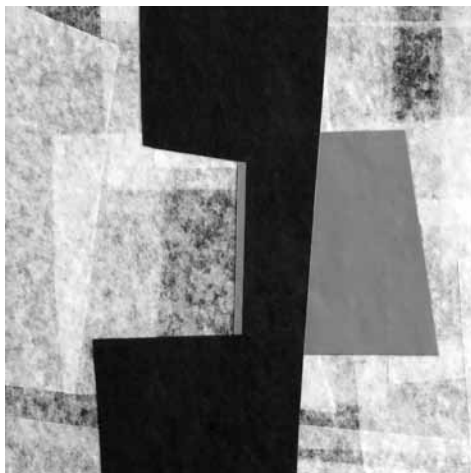
Reformatio regni

A *Vázlat* harmadik tézise kimutat a középkorból. Szűcs Jenő az utolsó Árpádok kora óta keresi a *reformatio regni*, vagyis az uralkodás reformjának lehetőségeit. Úgy véli, hogy a régi kudarc és széthullása annak köszönhető, hogy – miként Bibóra is hivatkozik – „a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését, mely Európa-szerte a 17–18. században folyt le, az ő javára nem végezte el senki”. „Egyáltalán félsiker vagy látszatsiker is a lengyel kudarcnal szemben azért jutott ki a magyar variánsnak, mert rendisége gyengébb volt; minthogy azonban erősebb volt, mint akár a porosz, akár a cseh válto-

zatban, Magyarország sokkal inkább kizáródott a felvilágosodott abszolútizmus, kivált a »forradalom felülről« részsikereiből, mint – más-más módon – Poroszország vagy Csehország.” Hozzáteszi: „Nem végezte el senki a nemzetformálást sem. E rendi »politikai test« ahhoz természetesen erőtlén volt, hogy a történelmi államkeretet átkovácsolja »államnemzetiséggé« (*nationalité d'État*); ahhoz mégis erős volt, hogy fenntartsa rendi szinten csakugyan létező államnemzet fikcióját; ahhoz viszont túl rendi jellegű volt, hogy hajlandó legyen észrevenni a fikció mögött a nyelvnemzetek születését, s ebből idejében ésszerű konzekvenciákat vonjon le.”⁸

Itt jegyezzük meg, hogy 1867 után, a német és az olasz nemzetállamok megszerveződése idején a modern államszervezés megint féloldalas maradt, majd 1919-ben és 1945–48-ban kialakított nemzetállami szerveződések gyenge teljesítményt nyújtottak. Csak később, a Kádár-korban, az 1968-as gazdasági reform után alakul ki olyan, a *reformatio regni*-re is alkalmas központosított állam, amely nemcsak a keleti államfejlődésekhez képest mutat előnyöket, hanem a régióban a legjobbak közé tartozik. Ugyanakkor a magyar rendszerben a központi pártállam csak válságok idején volt képes jozefianus reformok megindítására, a nagyvállalati és területi oligarchiák, nyomáscsoportok hatalmának korlátozására. Az állami központ a rendszer normál állapotában ki volt szolgáltatva az erős oligarchikus csoportoknak, akárcsak az integrálatlan társadalom. Az 1989–90 után megszerveződő állam lényegében képtelennek bizonyult arra, hogy az erős gazdasági és társadalmi csoportokat féken tartsa, hogy a válsághelyzeteken túl reformokat hajtson végre. Mindössze 1995 és 2000 között alakult ki olyan egyensúlyi helyzet, amikor az európai nagy-

regióba történő fokozatos bekapcsolódásunk közepette a korábbi erős gazdasági és társadalmi csoportok éppen annyira gyengültek meg, és az újonnan jöttek még éppen annyira voltak gyengék, hogy az óvatosan mozgó nemzetállammal és Európával szinkronba kerültek. Nagyjából eddig tartott a rendszerváltó közigazgató nemzedék intézményi és személyi befolyása. 2001-től egyre kevésbé felvilágosult abszolútizmusok küzdenek erős oligarchikus csoportokkal, hogy 2010-től megkezdődjön az erős nemzetállam-építés és központosítás, a királyi birtokok kialakítása. Ezt Szűcs Jenő aligha nézte volna jó szemmel.

De a *reformatio regni* története megmutatja, hogy mekkora jelentősége van az uralkodó személyiségének és az elitek minőségének, illetve a társadalmi csoportok reform-befogadókéességének. Nagyon különböző feudalizmusok születtek, állítja Szűcs. Ehhez hozzá tehetjük, hogy a nyolcvanas években nagyon különböző szocializmusok fejlődtek ki a Szovjetuniótól Kínáig, Magyarországtól Romániáig. Miként nagyon különböző kapitalizmusok is Európa nyugati részén, Amerikában vagy Délkelet-Ázsiában. Éppen ezáltal értjük meg az európai, amerikai és ázsiai kapitalizmusoknak és a demokráciáknak, a 2010-es évek eleje óta mutatott szí-

⁸ Szűcs Jenő: I. m. 114–115.

nességét. Az és mégis más, ha az illiberális autokrata irányú Magyarországot összevetjük a másként autokrata putyini Oroszországgal vagy az erdoğani Törökországgal, mint ahogy más az ellensúlyokkal rendelkező illiberális trumpi Amerika is. De még a liberális demokráciák működési formái is jelentősen különböznek egymástól.

Hatástörténet

A kádári politika 1981 tavaszán letiltotta a Bibó-émlékkönyv megjelentetését, és az ellenzékéről szóló március eleji Knopp-Kornidesz pártjelentés elítélte a közreműködőket. A lengyel politikai és gazdasági válság kellős közepén és a magyar gazdasági válság idején azonban, amikor a rendszer kétségbeesetten próbál nyugati forráshoz jutni, óvatossan bánnak a szerzőkkel. Négy csoportot állítanak fel: az elsőbe azok kerülnek, akik Bibóval nem is foglalkoznak; a másodikba a mértéktartó tudományos megközelítésű művek; a harmadikba azok, akik „misztrifikálják” Bibó egyes életszakaszait; végül a negyedikbe a kifejezetten ellenzékiek. Szűcs a második csoportba kerül, és felkínálja neki a legális megjelenést.⁹ Nehéz döntés elé állították: a legális megjelenéssel cserben hagyja-e a többi szerzőt, akiket letiltanak, sőt adott esetben – mint Réz Pált, Halda Alizt, Tamás Gáspár Miklóst – állásukból elbocsátanak. Nincs bizonyítékom arra, hogy a döntés előtt kikérte-e Donáth Ferenc véleményét, de szinte biztosra veszem, hogy igen, és Donáth, illetve az ellenzéki vezetők álláspontját ismerve azt is, hogy azt javasolták neki, nyugodt lelkiismerettel adja közre művét, örülnek, ha megjelenhet.

A Gyorsuló idő sorozatban 1983-ban megjelent nagy példányszámú munka rendkívüli hatást keltett. Az 1981. december 13-i

lengyel katonai szükségállapot, az ellenzéki vezetők bebörtönzése, a Szolidaritás illegálitásban kényszerítése iszonyú vereségként hatott Magyarországon. Depresszió, lemondás, reménytelenség hatotta át a korábban reményekkel teli ellenzéki és félellenzéki mozgalmakat és a magyar válságban tájékozódni kezdő fiatal értelmiségieket. Ehhez a megrendüléshez járult hozzá, hogy a lengyel szükségállapot „kis hidegháborút” váltott ki a reagani Amerika és a tovább megrevedő Szovjetunió között. Megjelent a két világrendszer, a kommunizmus és az imperializmus közötti kérelhetetlen harc háborús retorikája, ahol az ellenzék ellenségévé, sőt, az imperializmus ügynökévé változott. Rendőri akciók következtek a magyar ellenzékiek ellen. Ebben a légkörben jelent meg Szűcs Jenő műve, amely nem kevesebbet állított, mint hogy a lengyel, a cseh és a magyar történelmek szervesen összetartoznak, és nem az orosz keleti világ részei. Továbbá, hogy a zsarnoki típusú keleti államrendszer és a többosztatú, plurális nyugati rendszer között létezik egy harmadik régió, ahol másként, más hangsúlyokkal, mint Nyugaton, de léteznek az intézményes ellensúlyok, nem a központi állam az egyetlen szereplő. Sőt e kelet-közép-európai világ vezetőinek és társadalmainak közös történeti felelőssé-

⁹ A tanulmány önállóan is megjelent, előbb a *Történelmi Szemle*-ben (1981/3. 313–359), majd a Gyorsuló idő sorozatban (Budapest, Magvető Kiadó, 1983).

ge, hogy újra kivívják a korábbi történeti helyet és szerepet Európában.

Szűcs Jenő hatástörténetéhez tartozik, hogy Hankiss Eleméren kívül az egyetlen olyan szerző volt, akit valamennyi értelmiségi szakma képviselői olvastak és „használtak”. Egy egész világot teremtett, olyan történelmi puzzle-t, ahol egyszeriben minden a helyére került. Amennyire Bibó Istvánról csak mindenki állította, hogy olvasta, de valójában stílusa nehézkessége miatt ezt csak kevesen tették, Szűcs Jenőt valóban mindenki olvasta és többé-kevésbé értette. A *Vázlat* azt kérte olvasójától: gondolkodj el, miért voltak ilyenek őseink, miért vagyunk mi ezen a világon! Hol és kik vagyunk? Szűcs valóban összekötő kapocs volt a különböző felfogású társadalmi csoportok között, munkáját egyaránt értelmezheték a népiek és az urbánusok, a reformkommunisták és a liberálisok. Szűcs Jenő nem szégyellte öntudatosan egymás mellett idézni Pauler Gyulát és Marx Károlyt, Eckhart Ferencet és Jacques Le Goff-ot. Aki hátra lapozva könyvecskéjében, felütötte a Jegyzeteket, annak elbűvölve kellett látnia, hogy öt-hat nyelven ajánl a szerző olvasnivalót. Ez a természetes gesztus mindennél jobban mutatta a magyar szellemi civilizációnak az igényességét és elfogulatlanságát. Szűcs munkája okkal és joggal került be a nemzetközi vérkeringésbe, különösen francia nyelvterületen. Világ-felfogása tökéletesen beleillett a Braudel, Le Goff, Duby rajzolta világba, betöltötte azt a fehér foltot, amelyet Párizsból nehéz vagy egyenesen lehetetlen volt betölteni.

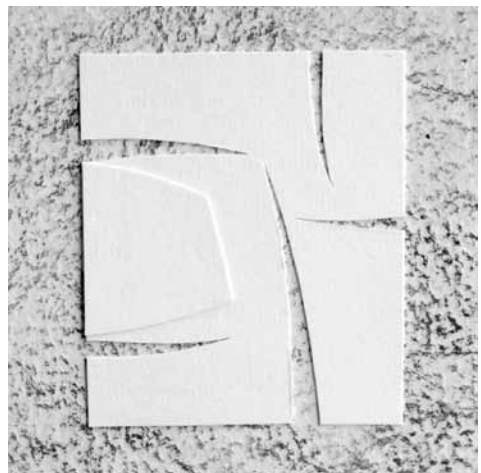
A nemzetközi „Szűcs-felejtést” igazán Milan Kundera ismert esszéje okozta Közép-Európa keleti elrablásáról. A középkori, kelet-közép-európai vagy közép-kelet-európai mintahelyére pillanatokat látta Monarchia Bécse, Budapestje, Krakkója és Zágrábja és a nosztalgikus századforduló került. Immár nem belső erők azok, amelyek regionálisan elválasztanak a Nyugattól, hanem

a szovjet-orosz birodalom könyörtelen fogláló ereje.

Értelmiségi szorongások

Szorongott. Aggódott. Rémlátásai voltak. Magyarországon a lengyel szükségállapot óta gyorsulóan egymást érték a politikai hideg- és meleghullámok. Ami tegnap és ma reménnyel töltött el, az holnapra reménytelené vált. Amit ma tiltottak, holnap engedélyezték. Semmi sem volt biztos. Senkinek nem lehetett fogalma arról, hogy a Kádárrendszer Lengyelországhoz és Romániához hasonlóan átlépi-e az erőszak határait, vagy megmarad az óvatos fenyegetésnél. A legalitás és illegálitás határai elmosódtak. Emberileg pokolian nehéz volt kibírni, hogy nem tudhattad: karriered csúcsán álló, elfogadott tudós vagy, megbecsült ember, vagy a margóra száműzött, közléstől eltűnt, értelmiségi segédmunkából élő senki. Mindent lehet bírni egy-két évig, de nagyon nehéz ennél hosszabban.

Szűcs látta maga előtt a számkivetett Bibó sorsát, róla szólnak fájdalmasan emberi sorai: „Halála előtt néhány nappal, a kórházban, amikor már beszéde is akadozott és elfakult, a halállal viaskodó a Harmadik Rendről értekezett. Miközben ápolónók

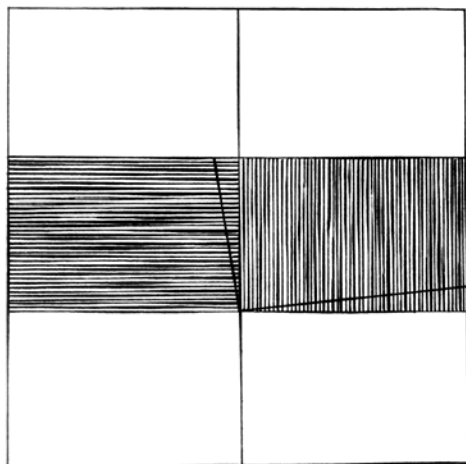

jöttek-mentek és csörögtek műszereikkel, betegek és látogatók csoszogtak körülötte, a halálraitélt makacs erőfeszítéssel merült annak fejtegetésébe, hogy téves a *Tiers État* fogalmát automatikusan a polgársággal azonosítani; valójában eredetileg a nemesi kiváltságokon kívül mindenki – a „Mindenkí” – alkotta a Harmadik Rendet. A fejtegetés oda konkludált (noha a fáradság és a halál örökre félbeszakította), amit Bibó több mint harminc, majd huszonöt évvel ezelőtt többször is leírt: a demokrácia nem holmi »polgári felépítmény«, hanem a »szabadság objektív technikája«, melyet a szocializmus éppúgy minden károsodás nélkül elismerhet (és adaptálhat), mint egy nyugati töltőtolltípust vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét – noha »nyugati típusú«.¹⁰ Igen, ilyenek vagyunk, kelet-európai értelmiségiek: magunknak és szűk körünknek magyarázzuk haldokolva, hogy a nyugati demokrácia *mindenkinek* jár, miként a gyógyszer és az emberség.

Szűcs Jenő becsülettel ott volt a 45-ök között, akik részt vettek az 1985-ös ellenzéki csúcstalálkozón. Utólag meglep, hogy se hozzászólóként, se az asztal körüli beszélgetésekben nem foglalt állást az 1956/1968, kuruc/labanc, negyvennyolcas/hatvanhetes vitában, amely Csurka István, Szabó Miklós, illetve Bence György, Vági Gábor és köztem folyt. Hatalmas hazai és nemzetközi sikere sajátos módon inkább elnémulásra, mint megszólalásra ösztönözte. Egyre nagyobbra növvő monográfiáján, *Az utolsó Árpádok* című kötetén dolgozott ugyan, de maga se látott reményt a befejezésére. Politikailag hontalan volt. Ha Bibó rossz helyen volt a Parasztpártban, Szűcs rossz helyen volt általában. Donáth Ferenc halálával elveszítette azt a politikai „mentorát”, aki tökéletesen értette a debreceni református és kommunista értelmiségit, annak mély belső meg hasonlításokkal történő átalakulá-

sát. Donáth élete egy szegényekért, megalázottakért és megkínzottakért élt élet, három rendszer börtöneiben, egy nem-hívó hívó élete, megint feltette Szűcs Jenővel a kérdést: érdemes volt? Donáth bölcsessége, ahogyan sikerült az egymás ellen fenekedő ellenzékieket türelmesen egy táborba terelnie, példaértékű volt Szűcs számára. Ki fog a helyébe lépni? Lesz-e valaki, aki képes pótolni?

Az 1987 decemberében alakuló, Nyers Rezső körül létrejött Új Márciusi Front állhatott még legközelebb hozzá. Ebben jól megfértek egymással a Kádárban és rendszerében csalódott kádárista reformkommunisták Nyers Rezsőtől Bihari Mihályig, Vitányi Ivántól Gyurkó Lászlóig, a volt 56-os Vásárhelyi Miklós vagy a *Fordulat és reformot* éppen elkészítő Antal László és jómagam. Szűcs Jenő ekkor hozzánk hasonlóan radikális reformokban gondolkodott. Abban reménykedett, hogy lehetséges a hatalomban lévő reformerek, a különböző felfogású ellenzékiek együtt munkálkodása. Politikailag és emberileg egyaránt ellen-szervezett a népiekkel, s nem sokra tartotta a reformkommunisták népi szárnyát se, így közelebb állt a szociálliberális Nyershez, mint a nemzeti kommunista Pozsgayhoz.

10 Szűcs Jenő: I. m. 6–7.

Se 1987 decemberében, se 1988 novemberében – Szűcs halála idején – nem gondolt senki rendszerváltásra, vagy ha gondolt, nem mondta ki. Ezért történelmi tévedés, ha feltételezzük, hogy Szűcs Jenő az Új Márciusi Front 1988-as ülésén megjósolta a rendszerváltás később bekövetkező kudarcát, hogy óva intett a Nyugathoz való kapcsolódásunktól. A valóság egészen más. 1987 novemberében a párt főtitkára, Grósz Károly elmondta beszédét a „fehérterror bekövetkeztéről”; 1988 márciusában Kádár János az Új Márciusi Front kapcsán személyesen megfenyegette Nyers Rezsőt, majd a Politikai Bizottság ülésén elmarasztalták a létrehozókat; a nemzeti ünnep reggelén nyolc ellenzékit őrizetbe vettek; áprilisban Bihari Mihályt és engem kizártak a pártból, és ügyészi vizsgálatot indítottak a Fidesz alapítói ellen.

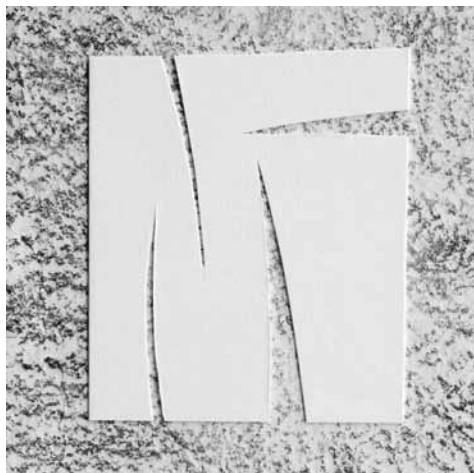
Amikor Szűcs az illúziók politikájáról és a demokrácia lehetséges elpuskázásáról beszélt az Új Márciusi Front alakuló ülésén, már a májusi pártértekezlet után voltunk, ahol Nyers Rezső és Pozsgay Imre bekerültek a Politikai Bizottságba, és államminiszterek lettek. Az ÚMF lelkesültjei nem a közelgő rendszerváltásra vártak, hanem a két reformer politikustól remélték a radikális reformok elindítását. Szűcs arra figyelmeztetett, hogy a személyi változások – Kádár leváltása és a két reformer előtérbe kerülése – nem feltétlenül fognak érdemi átalakításokhoz vezetni, mert a magyar társadalom készületlen, hiányoznak a civil szerveződések, nincsenek meg a reformokhoz szükséges mélystruktúrák. Ugyancsak jól érzékelte, amit nem mondott ki: az ellenzékiek közötti titkos, de egyre nyíltabbá váló brutális harc csak tragédiához vezethet. Tisztes-séges és bölcs, előrelátó szavak hangoztak el a szájából, igaza volt. De ez az előre tekintés, ismétlem, nem volt összefüggésben a később bekövetkező és csak 1989 tavaszától előre látható rendszerváltással. Rémlá-

tása jogos volt, de semmiképpen sem szakítható el depressziójától, amely végül az öngyilkosságba vezette.

Szűcs utóhatása 1989-cel nem szűnt meg. Kétségtelen, hogy 1989 tavaszától, először az SZDSZ, majd a Fidesz, őstől pedig az MDF és az MSZP mondták ki, hogy a nyugati típusú parlamentáris többpártrendszert, a jogállamot, a kapitalista piacgazdaságot választják. 1990-től a parlamentbe bekerült pártok mindegyike, élükön az Antall-kormánnyal, kinyilatkoztatta, hogy Magyarországot ki kívánják vonni a keleti, szovjet típusú nemzetközi szervezetekből, a Varsói Szerződésből és a KGST-ből, egy-szersmind céljuk a bejutás az euroatlanti intézményekbe. Ám Antall József-re komoly hatást tett Szűcs munkája, és 1991 tavaszán kezdeményezte a visegrádi találkozót Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország állam- és kormányfői között abból a célból, hogy létrehozzák a Visegrádi Együttműködést. A V3, majd V4 jól-rosszul máig működik, és ez az egyetlen olyan magyar kezdeményezés, amely intézményesen megmaradt Európában.

Jelentősége

A magyarországi „Szűcs-felejtés” részben egybeesik, részben különbözik a „Bibó-felejtéstől”. 1989–90 után a Nyugat és Európa felé fordulás valamennyi köztes elképzelést, valóságos vagy képzelt harmadik utat felejtésre ítélte. Nyugatiak vagyunk, akiket átmenetileg elcsatoltak a Nyugattól, de most visszatérünk. Ha valamiben egyetértett a társadalom politikai, gazdasági és szellemi elitje, az az volt, hogy a Nyugathoz kell csatlakozni. Mindenki azonnal felejteni igyekezett kelet-európai társait, minél előbb igyekezett megszabadulni tőlük mint versenytársaktól. Senki többé nem akart tudni a lengyelekről és a csehekről, senki nem vágyott Bécs, Párizs, London és New York

helyett Prágába, Varsóba vagy Pozsonyba. A két felejtésben az is közös, hogy a Horthy-emlékezetű jobboldalnak túl baloldaliak, a Kádár-emlékezetű baloldalnak túl ötvenhatosok, a liberálisoknak pedig túl nemzetiek voltak.

A „Szűcs-felejtés” egymás mellé került a „Nagy Imre-felejtéssel”, a „Donáth-felejtéssel”, vagyis áldozatává lett a Nagy Imre temetésén Orbán által elindított antikommunista kampánynak. Lehettek reformkommunisták, revizionisták, 56-os forradalmárok, felakasztathatták magukat, egy volt a lényeg: kommunisták, akik nem lehetnek demokraták. Ezt fejelte meg az 1989-es őszi „négyigenes” népszavazás antikommunista kampánya, amelyre válaszul érkezett az *Apák és fiúk*, „a liberálisok valójában zsidó kommunista ávoscsemeték” jobboldali radikális antiszemita-antikommunista szitkozódása. Hogyan tudta volna az őszinte Szűcs elmagyarázni a dühöngőknek, miért vezetett 17 éves korában útja a kommunista pártba, amikor, ha élne, még ma is magyarázkodnia kellene. Szűcs Jenő is lehetett volna az a Vitányi Iván, akinek az 1990-es választások éjszakáján a liberális Kis János nem nyújtott kezét.

Ám Szűcs Jenő, Bibó István vagy Donáth

Ferenc holtukban is élnek. Teljesítményük megvan, és újra meg újra föl fogják fedezni őket. Ma csak hiányuk érződik: hol van ilyen hatású történész, aki sorsunkat a történelmünkkel méri, hol a politikai elemző, aki a dolgot magát nézi, s hol a politikus, aki a nemzet és a régió érdekében, nyugodt türelemmel rendet csinál e gyűlölködő örültekházában?

Röhrig Géza
dezső bácsi

7

nézd csak tudom hogy ingyen kell hinnem
s hogy mindjárt el kell mennem innen
ám a titkos küldönc ki hajnalban rám tört
bizony mégiscsak úgy érzem én felség
bár nem lebegett s hófehér szárnyai se voltak
angyal jelent meg ott nekem a kárhozottnak
egy angyalvakond ama mennyei országból
kiben minthogy a szellem csipketüze lángol
nincs tér sem idő se éhség se közöny

sorsom én mégis a porhoz kötözöm
hisz annak aki tényleg a te szolgálád
ez a bolondokháza a mennyország
mert kinek s ugyan mit adhatunk a
másvilágon?

így – bár fájni is tudsz – élet
neked még sincs ellenséged
mindenki csak téged akar
nem is lehet akkora baj
hogy téged szív ne szeressen
balhézunk itt a zsebedben
fecsketorkok engem! engem!
kurjongatunk telhetetlen

mi a titkod? hogy csinálod?
aki élt az élni vágyott
élni az utolsó percig
ki az kit nem ez az elv szít?
a remény hogy utánad is te jössz
megszülsz megölsz megszülsz megölsz

TARTALOM

Donáth László: A Sátán mindenhatóságáról és azokról, akiknek még ez is javukra válik . . .	2
Röhrig Géza: dávid.	6
Koczor Tamás: Jób kárpótlása.	7
Röhrig Géza: dezső bácsi 8	11
Paul Tillich: A gyógyulásról.	11
Röhrig Géza: káin.	17
Bakács Tibor: Szenvedő ige.	18
Röhrig Géza: zsülien	21
Stark András: Szenvedés-terápia empátiával és humorral	22
Röhrig Géza: pöcök megtorpan	25
Visszatérés a csillagos házakba	25
Röhrig Géza: kovboj	30
Kácsor Zsolt Ez az ember.	30
Röhrig Géza: a szívtelen bakfis balladája	32
Mécs Anna: Üvegtest	32
Röhrig Géza: i ♥d szücsi	34
Surányi László: Zene és szenvedés – a nyelvi differencia.	34
Röhrig Géza: csumi kupléja.	39
Franz Rosenzweig: Szenvedés és forma	40
Röhrig Géza: ili.	41
Tverdota György: Huszonnégy sor a testi szenvedésről	42
Röhrig Géza: dezső bácsi 5	59
In memoriam Bojtár Endre	60
Szilágyi Ákos: Búcsúvétel	60
Donáth László: Lélekben és igazságban élni	62
Krasztev Péter: Bojtár Endre	64
Bojtár Endre: Felhomály	65
Röhrig Géza: ács úr	71
Lengyel László: A történelmet befolyásoló történész – Szűcs Jenő 90.	72
Röhrig Géza: dezső bácsi 7	82

Haász István e számunkat illusztráló sorozatának képeit Bartók Béla 44 hegedűduója ihlette.

A 22. oldalon Horváth Dávid *Stark Andrást megáldja Freud* című fotója látható.

Bojtár Endrétől a 63., 65. és 66. oldalon látható portrékat Nadas Péter készítette.

A lap megjelenését a „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány támogatja.

HÉT HÁRS

A Csillaghegyi Evangélikus Egyházközség lapja

Felelős szerkesztő: Donáth László lelkész

Szerkesztő: Ittész Nóra

Szerkesztőségi munkatárs: Bárd Anna

Cím: 1038 Budapest, Mező u. 12.

Telefon: +36 20 4601345

E-mail cím: hethars@gmail.com

Honlap: www.evangelikusbekas.hu,

www.gaudiopolis.hu

Típoграфия: Tellér Mária

Tördelés: Hartai Krisztina

Nyomtatás: mondAt Kft.

Adományokat az egyházközség

OTP 11703006-20013365 számlaszámára várunk.